زنجیرەی ناودارانی ئیسلام

مەولانای ڕۆمی

ئازاد رەئووف

رانية ـ ١٩٨٥

زنجیرەی ناودارانی ئیسلام

مەولانای ڕۆمی

ئازاد رەؤوف

رانیة ــ ١٩٨٥

چاپی یەکەم
١٤٠٥ کۆچی
١٩٨٥ زایینی

چاپخانەی (الحوادث) بەغدا – ١٩٨٥
ت ٤١٥٢٦٨٥

پێشەکی

لە یەکەم سەرهەڵدانی ئادەمیزاد لە سەرزەوی و دەست پێکردنی ژیانی مرۆڤ ، لە لایەن پەروەردگارەوە پێغەمبەران دەنێران بەپێ ی زیادبوون و گۆڕانی کۆمەڵ ، هەر کۆمەڵ و گەلێك پێغەمبەر و یاسایەکی تایبەتی ئاسمانی بۆ نێراوە ، بۆ ئەوەی خوداپەرستی و مەبەستی هاتنیان بۆ ژیانی دونیا شارەزایان بکات • جائەو پێغەمبەر و نێراوانە لەگەڵ بەرە و پێش چوونی کۆمەڵ و پێگەیشتنی عەقڵیان بۆیان نێراوە ، وە ناردنی ئەم نێراو و پێغەمبەرانەش پەیتا پەیتا بۆ ئەوە ی مرۆڤەکان ماوەی ئامادەیی ببڕن و زیاتر لەبیرو هۆش لەیەکتر نزیك ببنە وە • تا لە هاتنی دوامین پێغەمبەر صلی الله علیه وسلم لە بیروڕاوە لەیەك نزیك بن • یانی ئەو پێغەمبەرانە ی کە دەنێران بۆ گەلێك یان هۆزێك بووە ، تالەئەنجامدا محمد صلی الله علیه وسلم نێراو هەموودینەکان بوون بەیەك و یەکیان گرت(١) • چونکە محمد صلی الله

---

(١) مەبەست لەم یەکگرتنە لەلایەنی عەقیدەوەیەو هەندێك لەلایەنی تەشریعەوە ، چونکە تەشریع لە دینێکەوە بۆدنییێکی تر جیاوازی هەبووە لەهەندێك لاوە ئەویش بە هۆی بارودۆخی ئەوکاتو شوێنە و نەریت ورەوشتی ئەوگەلەی کەدینەکەی بۆ هاتووە •

علیه وسلم تەنها بۆ هۆزێك یان گەلێکی تایبەتی نەبوو ، بەڵکو بۆ هەموو مرۆڤی سەرزەوی‌یە ، یانی ئایینی ئیسلام بەستراوەتەوە بە هەموو مرۆڤ لە سەرزەوی بە تێکڕایی، بێ جیاوازی لەنێوان هیچ هۆزو گەلێك .

هەروەکو ئەوەی کەپێغەمبەرانی پێشوو «علیهم السلام»لەکتێبێکی زۆر گەورە چەند پەڕاوێکیان هێناوە بە جۆرێك کە بگونجێ لەگەڵ ئاستی ڕۆشنبیری ئەو گەلەی کەبۆی هێناوە . تا ئەو ڕادەیەی کە ئاستی ڕۆشنبیریان بەرزبۆوە ، عەقڵیان چەند پلەیەکی بڕی ، ئەو کاتە ئەو پەڕاوانە هەموویان سەر لەنوێ کۆکرانەوە و لەگەڵ ئەو پەڕاوانەی مابوونەوە هێشتا نە نێرابوون کرانەوە بەکتێبە گەورەکە و بە محمد «صلی الله علیه وسلم» نێررایەوە . بێ گومان هەموو دەزانین باوەڕ هێنان بەو کتێبە گەورەیە ڕاستترە و گونجاوترە وەك لەو چەند پەڕاوەی کە لە پێشدا بۆ گەلێك یان هۆزێك هاتبێت . چونکە لە ڕاستیدا باوەڕ نەکردن بەکتێبە گەورەکە باوەڕ نەکردنە بەو چەند پەڕاوەی کە لە پێشدا لێی کراوەتەوە ، بۆیە بەهاتنی ئایینی ئیسلام هەموو دینەکانی تر بوونەوە .

بەڵام پاش ئەوەی ئایینی ئیسلام تەواو هاتە خوارەوە و کامڵ بوو ، ئیتر پێویست بەوە نەما کە پێغەمبەری تر بێت ، بەڵکو پێویست بەوە هەیە کە هەموو جار مامۆستایەکی زانای تێگەیشتووی بلیمەت بێت و ئەو کتێبە گەورەیە شەرح و ڕاڤە بکات بۆ گەلی موسڵمان کاتێ کە لە بیریان دەچێتەوە . جا لەبەر ئەوەی موسڵمانەکان وەکو هەموو مرۆڤێکی ئاسایی شایەستەی لەبیر چوونەوەن ، بۆیە پێویستە هەر سەد ساڵێك بەلایەنی کەمەوە مامۆستایەکی بلیمەتی لێهاتوو پەیدا بێت ئەو کتێبە سەر لەنوێ شەرح کاتەوە و ڕوون کاتەوە بەپێی ئاستی

ڕۆشنبیری ئەو خەڵکەی ئەو سەردەمە چونکە بەلایەنی کەمەوە نزیکەی سەد ساڵ جارێك نەوەی کۆن بەسەر دەچێت و ، نەوەی تازە لەگەڵ هۆش و بیرو ڕۆشنبیری تازەی ئەوکاتەی تیایدا چاو دەکەنەوە ، سەر هەڵ دەدات ، لەگەڵ ئەو پێش کەوتنەی کەپەیدا دەبێت بەهۆی ئەزمون و تاقی کردنەوە ی ڕۆژانەیان ، بەهۆی بیر کردنەوە و عەقڵ ـ بەکار هێنان ـ کەواتە ئەم هۆیانە دەبنە هۆی لەبیر کردنی سەردەمی ڕابردویان ، بەوەی کەوا تێبگەن هەرچی کۆن بوو بێ کەڵکە • کەواتە دەبێت مرۆڤ هەمیشە پردێك دروست کات لەنێوان کۆن و تازە نەك بڵێ هەرچی کۆنە بێ کەڵکە •

جاله بەر ئەوەی قورئانی پیرۆز فەرموودەی خوایە و نەگۆڕەو بۆ هەموو ئان و سات و سەردە مێك دەگونجێ و گومان نیە لەوەدا کە قورئان بۆ هەموو سەردەمێك ڕوویەکی تایبەتی خۆی هەیە ، دەبێت ئەو ڕووەی کەسەر بەو سەردەمەیە بخرێتە ڕوو ، یانی قورئانی پیرۆز بە ئاوێنەیەکی بازنەیی زۆر گەورە دەچوێت ، کە بە هەزاران پارچە دابەش بووە و زۆریشی بەتوندی پێکەوە نووساون ، وە هەر سەدەیك و چەرخێك سەر بەڕوو یەکە لەو ڕووانە ، وە ئەوەی گرنگە لێرەدا شارەزاو لێزانێك وەماموستا و بلیمەتێك بە ئیلهامی خوای گەورە ، ئەوەی سەر بەوسەردەمەیە لەو ڕووانە ئاراستەی ئەوخەڵکە ی ئەوسەر دەمەی بکات خۆ ئاوێنە هەر ئاوێنەیە و هیچی لێ نە گۆڕراوە •

جالەئەنجامی ئەوجێ گۆڕکێ و گۆڕانکارییە ی ڕوویداوە لەوچەرخەدا چەند شتێك لەجێی خۆی نەماوە و لەجێی خۆی دانەنراوەتەوە • وە ئەوەی لێرەدا پێویستە شارەزایەك بێت ئەوەی لە جێی خۆی نەماوە بیخاتەوە جێی خۆی و ئەو بۆشاییە ی کە

پەیدابووە لە ئاکـامی زۆربوونی خەڵـکی و زیادبوونی ئاتاجی مـاددی و فیکری خەڵـکی پڕکاتەوە بە شتێکی گونجا و ، ئائەوەی بەم کـارە هەڵ دەستێت پێی دەووترێت (مجدد)(١). تەماشا دەکەین پێغەمبەر صلی الله علیه وسلم دەربارەی ئەمەدە فەرموێ « ان الله تعالی یبعث لهذه الامـة علی رأس کـل مئـة سنة من یجـدد لها دینها »(٢) . بۆ نموونە لەسەردەمی « ئیمامی غەزالی » فەلسەفە بەجارێك پەرەی سەندبوو کـە خەریك بوو مێشکی موسڵمانان بە جارێك تێك بدات . ئەم هات و فەلسەفەی خستەوە جێی خۆیو سنورێـکی بۆدانا ، ئەوەی بەکەڵك هات هێشتییەوە و ، ئەوەی بێکەڵك بوو فڕێیدا . بەدانانی چەند کتێبێك گرنگتریتیان (احیاء علوم الدین بوو .

بۆ نموونە لەم سەردەمەی خۆماندا چەندان پیـاو پەیدابوون وەکو (مجدد) یێك هەڵ دەسوڕان ، یەکێك لەوانە مامۆستای مەڵکەزنووی زەمانە «سەعیدی نورسی»یە ، تەماشا دەکات زانست بەڕادەیەك زاڵ بووە بەسەر خەڵـکیدا خەریکن دەی پەرستن و هەمـوو شتێکی تریان لەبیر چۆتە وە ، (بدیع الزمـان) سنـووری بۆزانست داناو خستی یـەوە جێی خۆی ، بەنووسینی «پەیامەکانی نوور»(١) .

بەڵام لەسەردەمی مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی فەلسەفە بەجۆرێـکی وا جۆشی بەعەقڵ سەندبوو کەهـەموو سـۆزو عاتیفەیەکی وژشك کرد

(١) نوێکەرەوەی ئایـین ـ لەبەرئـەوەی وەکوزاراوەیەکـە لەزمـانی عەرەبیدا نوسینەمان (مجدد)مان بەباشتر زانی .
(٢) رواه أبو داود والحاکم والبیهقی عن أبي هريرة ـ حديث صحيح .
(١) چونکە لەم چەرخەدا گومڕایی زانستی (الضلالة العلمية) پەل و پۆی بۆبناغەکـانی ئیمان هاویشتـووە بـە نووسینی پەیامەکانی نوور توانی ئەم لایەنـە بەتـەواوەتی ڕوونکـاتەوە بێ ئەوەی لەنووسینەکانیدا دینو زانست لەیەك جیاکاتەوە .

بوو ، به ڕادەیەك عەقڵ پەرەی سەندبوو کەخەڵکی تەنهـا فێـری شەرەقسە و قسە بازی کردبوو ، دڵ و دەرونیان لەبیر چوو بۆوە ، بۆیە مـەولانا ڕاپەڕی و عـەقڵی خستەوە جێی خۆی و سنووری بۆدانا و مافی خۆی دایە و بە «مەسنەوییەکەی» سۆزو عاتیفە ی خەڵکی جۆش و خرۆشدا و کڵپەی ئاگرینی بەردایە دڵێ خەڵکی بەباسی ئەوین و عەشقی حەقیقی ، دەنگی لەنا و ئوممەتی ئیسلامدا زرنـگایەوە ، بەڕادەیەك دەڵێ ئەوەی دڵداری حەقیقی نەبێت هیچ جۆرە چێژێك لەئیمان و ژین نابینێت وە دەیەوێت تێمان بگە ینێت ، گـەر خۆمـان نەسوتێنین بەئاگری عەشق نابینە ئەوکەسـەی کە بتوانین دەورێـکی تـەوا و لەخزمـەت کردندا ببینین ، هەروەکو چۆن کۆتەڵە دارێك کەجوان سوتا و ئەمدیوو ئەودیو کرا تاچاکتر بسوتێ ، بێ گومان لەئاکامدا دەبێتە خەلۆزێکی ڕەش ، بەڵام هەر ئەوەندە گڕی تیبەردرا سەر لەنوێ بڵێسە دەستێنێتو ، پشکۆیەکی جوان و ڕەنگین و گەشاوەی بێدووکەڵەی لێ دەردە چێت ، گەرئێمەش بەئاگری عەشقی حەقیقی خۆمان سوتان و ، ئەم جەستەیەمان بەتەواوەتی ڕەشبۆوە وەکو خەڵوز ، ئەوکـاتە ڕۆحەکانمان دەبێتـە پشکۆیەکی بڵێسەدارو گڕێـکی بێ دووکەڵ •

بۆیە بەپێویستم زانی ئەمپیاوە مەزنانە تان پێ بناسێنم بۆ ئـەوەی تێبگەین کەبەدرێژی مێژووی ئیسلام لەسەردەمی پێغەمبەرەوە «صلی الله علیه وسلم » تاوە کو ئیمڕۆی ئێمە ئـەم ئیسلامـە بێ مامۆستا و ڕابـەر نەبووە ، دیسان بۆئەوەی کـەڵك لە خۆیانو ژیانیان و تێ کـۆشانیان و ئامۆژگاریان وەربگرین ، نەوەك تەنهـا بەوەندەوە بوەستین کـەخۆمان بەسەردەمی پێغەمبەرو صلی الله علیه وسلم هاوەڵەکانیەوە ببەستینەوە ، چونـکە زۆرجـار ئەمانەوێ ژیانی ئەوان بهێنینـەدی ، وەڕاستە و خۆ لەوانـەوە وەری بـگرین •• بەڵـکو پێویستە ئەوە بزانین کـە (مجدد)

لەچەرخێ خۆیدا پردێکە لەنێوان سەردەمی پێغەمبەر و چەرخەکەی خۆی کەتیایدا دەژی •

عومەری کوڕی عبدالعزیز کەبە (مجدد)ی یەکەم دادەنرێ بابزانین چی‌فەرموە لەسەردەمەی خۆیدا کەسەرەڕای ئەوەی خەلیفەی موسڵمانانی ئەوسەردەمەی خۆی بوە دەڵێ « دەترسم کە دین بەشێوەیەکی تەواو بسێنم بەسەر خەڵکیدا کەلەتوانایاندا نەبێت ، ئەمجا گیرو گرفتێکم توش بێت کە بۆم چارەنەکرێت بۆیە لەگەڵ دینەکەدا شتێکی دونیایی موباح تێکەڵاو دەکەم بۆئەوەی دڵیانی پێ‌نەرم بێت وبێزار نەبن »[1] وقد روى عن الأمام الفقيه عمر بن عبدالعزيز انە قال

(١) بۆ گۆڕینی باوی خراپ و ڕەوشتی ناشیرین پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەندێك شتی موباح بۆ ئەوەی جێگای ئەو باوە خراپە بگرێتەوە، ئایینی ئیسلامیش ڕێگای داوە بەبانگ کەرانی بۆ ئەم جۆرە گۆڕینە ، ئەویش بەدروست کردنی خۆشەویستی و دڵ ڕاگرتن • تاکو دڵیان بکەنەوە بۆکاری خێرو چاکەو بەئاسانی لەو ڕەوشتە ناشیرینە واز بێنن •
بۆ نموونە ئەو کەسەی کە لەناو زۆنگاوی خراپەکاریدا دەتلێتەوە ، بۆت هەیە کەخۆشەویستی لەگەڵدادروست‌کەیت و دڵی‌ڕاگریت ، بۆ ئەوەی واز لەوشتە خراپە بێنێت •• باوکێك کوڕەکەی یان هاوڕێکەی قومارچییە ، لەبەرامبەر ئەو قومارکردنە فێری وەرزشیان کات و لەهەر یارییەکدا سەرکەوتنی بەدەست هێنا خەڵاتێکی پێش کەش کات : یان فێری سواری و رمبازی و ••••• هتد ، کات بۆئەوەی ئەو بۆشاییەی کە لەژیانی پەیدا دەبێت بەو وازهێنانە لەو قومارکردنە بەو وەرزش و یاری‌کردنە پڕکاتەوە ، جا ئەگەر ئەوکەسە خەریکی هاتوو چۆی مەلهاکان بێت با لەجیاتی ئەوە گەشت و گوزاریان پێ بکات ، وە ئەگەر بەرتیل خۆرە یان حەزی لەخواردنی ماڵی خەڵکە و بەلاش‌خۆرە بالەجیاتی ئەوە کرێکەی زیادکات •• ئەم چارەسەرکردنەش هەندێکیان لەدەست کاربەدەستی ئەو ناوچەیەدایە هەر بەم شێوەیە ••• ص٤٨١ •• اصول الدعوة للدكتور عبدالكريم زيدان •

« والله ما أستطيع ان اخرج لهم شيئا من امر الدين الا ومعه طرف من الدنيا استلين به قلوبهم خوفا ان ينخرق علي منهم ما لا طاقة لي به »(٢) .

بەلێ (مجدد) ئاوا لەسەردەمی خۆی تێ دەگات کە پێویستە . تەماشا دەکەین کە عومەری کوڕی عبدالعزیز نامەیەك دەنووسێ بۆ کوڕە زاکەی عومەری کوڕی خەتتاب خوایان لێ ڕازی بێ لەنامەکەیدا داوا دەکات کە سیرەتی باپیری بۆ بنوسی بۆ ئەوەی لەسەری بڕوا وەکو ئەو بکات .. کەچی وەڵامی کوڕە زاکەی عومەر ئەوە بوو « تۆ عومەر نیت و ئەوانەی لەچوار دەورتن ، ئەوانە نین کەلە چواردەوری عومەربوون ، بۆیە پێویستە لەسەرت ، وا ئیسلامەکە بچەسپێنیت کەلە گەڵ توانای خەڵکی چواردەورت بگونجێ » (٢) .. بەلێ بۆیە پێویستە ئاگامان لەنزیکترین (مجدد) بێت لەئێمەوە بۆئەوەی چاویان لێبکەین و شوێن پێیان هەڵگرین .

وەئەبێ ئەوە بزانین (مجدد)ی هەموو چەرخەکان وەك یەکن و جیاوازیان نیە ، تەنها لەچۆنیەتی دروست کردنی دەرماتی ئەوچەرخە و شێوازی بەخشینەکەی نەبێت ، بۆیە گەر جێ گۆڕکێ یان پێبکرێت ئەو دەورە دەبنین کە لەو سەردەمەدا پێویستە جالەم باریەوە مامۆستا سەعید نوورسی دەفەرموێ « ئەگەر من لە چەرخی (ڕۆمی)دا بژیامایە (مەسنەوی) م دەنووسی ، ئەگەر (ڕۆمی) یش لەم چەرخەدا بژیایە پەیامەکانی نووری دەنووسی » .

لەکۆتاییدا دەڵێم بۆیە پێم خۆشە کە ئەم پیاوە مەزنە بەگەلی کورد بناسێنم چونکە تائێستا شتێکی وای دەربارە نە نووسراوە ، تەنها کاك

---

(٢) الخواطر ـ سعيد رمضان

ئەحمەد تاقانە کورتەیەکی ژیانی نووسیوە لەگەڵ وەرگێڕانی سرودیئەی بەناوی مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی‌و سروودی‌نەی » • وە مامۆستا محمەدی شلماشی تەنها هەندێك لە چیرۆکەکانی لەزمانی فارسی‌یەوە کردووە بەکوردی بەناوی (ئاوێنە) خوا پاداشتی چاکەیان بداتەوە ، وەهیوادارم لەکەم وکوڕی ببورن ، خواوەندی مەزن یاریدەدەرمانە •

ئازاد رەؤوف عارف

رانیە

سەردەمی مەولانـا

جیهانی ئیسـلامی پێویستیـەکی زۆری بە کـەڵەپیاوێکی لێهاتوو و بلیمەتی ئەوها هەبوو ، نوێ کەرەوەی ئەم ئایینە بێت ، کە بە لێکۆڵینەوە و ووردبوونەوەی ، چـووبێتە ناوجەرگـەی فەلسەفەو بە سـەلامەتی لێی هاتبێتە دەرەوە ، لـە پاشان بە تەجرەبەی خۆی بۆی دەرکـەوتبێ کـە فەلسەفە سەرابێـکە نەزان بە ئاوی تێ‌دەگا ، وە بتوانێ بە ووردبوونەوەو توێژینەوەو لێـکۆڵینەوە ، تـەلیسمی لەفزیو دەهـۆڵی بۆشی فەلسەفـە دەرخات ، بۆ ئەو کەسانەی تەجرەبەیان دەربارەی فەلسەفە نیـــە و ، تیایدا قووڵ نەبوونەتەوەو ، ئارەزوویان لێیەتی و شوێنی دەکەون •

جیهانی ئیسلامی لـەو کـاتەی پێویستی بە کەسێك بوو ، کە بتوانێ بەو دڵـە پڕ لــە سۆزو بەو عاتیفە بەهێزەیەوە ، گیانێکی نوێ بکاتە بەر ئەو کۆمەڵـگایەی کە تیایدا عەقڵ زاڵبوو بوو لە سەر حیسابی عاتیفـە ، کزی و مەلوولی ڕووی تێ کردبوون •

کەسێك بێت کـە بتوانێ قسەزانی (علم الكلام) یەکی تر بێنێتـە کـایەوە ، لەسـەر شێوازێـکی نوێو بـەگژ عەقڵدا نەچێت • مەبەست ئەوەیە تەنها بریتی نەبێت لـە شەڕەقسەو بەزاندنی ئەمو ئـەو ، بەڵـکو

بریتی بێت لە کردنەوەی گرێ کوێرەی فیکر و دەروون ، کە قسەزانی لـە پاش خۆی بـە جێی هێشتووە ، وە بەخشینی ئارامی و نوری ئیمان بەدڵە بە بەرد بووەکان •

ئەو پیاوەی کـە پێویست بوو بۆ ئەم کۆمەڵگاو سەدەیە بەدی هات لە کەسایەتی مـەولانای ڕۆمی ، وە دیوانی هۆنراوەکەی کە ناسراوە بە ـ مەسنەوی مەعنەوی ـ شۆڕشێك بوو کرا بە سەر قسە زانیداو هێزو پێـزی لێبڕی ، وە ڕەخنەیەکی زۆریشی گرت لـە فەلسەفە لـە ڕووی بەرنامە و ڕاڕەوییەوە ، ئەو فەلسەفەیەی کە لـە سنووری تایبەتی خۆی لایدا بوو ، وە زیادە ڕەوی کردبوو لە دل کـەچێتی بۆ حەواسـەکان هەستیارەکـان و عـەقل پەرستی ، تەنانەت بنەمایەك بوو بنیات نرا بۆ قسەزانیەکی نوێ ، کە زیاتر قەناعەتی دەبەخشی بەو عەقڵە سەرکێش و هەمیشە هەڵچووە ، بەو دەروونە پەشێو شڵەژاوانە ، لە ئاستی ئـەو عیلمی کەلامەی ، کـە بـە درێژایی سەدەکان کردبووی بەپیشەی و بانـگی بۆدەکرد •

ژیان و بەسەر هاتی

مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی لە شەشی (ربیع الاول) ی ساڵی ٦٠٤ك لە شـاری «بەڵخی» ناوچەی خۆراسان هاتۆتە دنیاوە ، بۆیە هەندێك جار بە جەلالەدینی بەڵخی یان مەولەوی بەڵخی ناو دەبرێت •

باوکی کـە « موحەمـەدی کوڕی حسێنی خـەتیبی بەکری یەو نازناوی « بەهائەددین وەلەد »و بەشای زانایان ناسراوە ، وە لەڕەسەنو وەچەی ـ ئەبوبەکری صدیقە ـ «خوایان لێ ڕازی بێت» •

مەولانا جەلالەدین دەستی کرد بە خوێندن لای شێخ «بورهانەددین

موحەقیقی تەرمەزی »کە یەکێك بوو لە قوتابیەکانی باوکیو لە سەردەستی ئەو پێگە یشتووە •• جا باوکی مەولانا «شێخ بەهائەددین» ڕەخنەیەکی زۆری دەگرت لە زانایانی سەردەمی خۆی ، دەربارەی ئەوەی کەخۆیان خەریك کردووە بە زانستە عەقڵیەکانەوە و ، هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر دەدەن بۆ ئەوەی فێری ببن ، وە دوورە پەرێزن لە قورئانو حەدیس • شێخ ـ بەهائەددین ـ ی باوکی مەولانا زۆر بەسام و بە هەیبەتو بە ویقار بوو ، زۆر ڕێزی لێ دەگیرا لە لایەن خەڵکیەوە بە گشتیو ، زانایان و هەڵکەوتوانی سەردەمی خۆی بە تایبەتی ، وە لە هەموو لایەکی وولاتەوە داوای فەتوایان لێ دەکرد ، ئەو خەڵکە زۆرەی کە لە دەوری کۆ ببوونەوە ڕقی «خوارەزمشا»ی هەستان و داوای بە جێهێشتنی وولاتەکەی لێ کرد ، ئەویش بە خوێ و بنەماڵەکەیەوە کۆچی کرد •

لە زۆر لەو شارانەی هاتوو نەتە ڕێگای ، مەنزڵی تیا داکوتاوەو ، خەڵکی ناوچەکە زۆربەگەرمی پێشوازیان لێ کردووەو ، ڕێزیان گرتووە ، تاوەکو بە تەواوەتی لە« تۆنیە » لە ساڵی ٦٢٦ك جێگیر بووەو بەیعەتی بەست لە گەڵ «عەلائەددین کەی قوباد»ی سوڵتانی ڕۆم کە زۆر بە جوانی پێشوازی لێ کردو ، ڕێزێکی زۆری لێگرت •

جا لە کاتی ئەم کۆچ کردنەدا ، لە ساڵی ١٢١٢ی زایینیدا بە شاری «نیسابور»دا تێ دەپەڕن ، چاویان بە «فەریدەدینی عەتتار »ی سۆفیو خواناس و شاعیری مەزن دەکەوێت ، جەلالەددینی پێنج ساڵانەی دەچێتە دڵەوەو ، هیوای سەرفرازی بۆ دەخوازێت و ، نوسخەیەك لە کتێبی «ئیلاهی‌نامە» و هەندێك دەڵێن « ئەسرارنامە » ی پێ دەبەخشێ •

شێخ بەهائەددین دوو ساڵ لە شاری «قونیە»دا مایەوە و تا ساڵی ٦٢٨ ی ك دنیای بە جێ هێشت ، پشان کوڕە پێگە یشتووە هەڵکەوتووی کە مەولانا بوو جێی گرتەوە •

میر بدرالدین «گەوهەرتاش» ماموستا ی سوڵتان خوێندنگایەکی بۆ مەولانا بنیات نا ، کە ناسرا بە خوێندنگای «خوداوەندگار» و وەقفێکی زۆریشی بۆ بڕیەوە ، مەولانا ی کرد بە سەرۆك و لێپرسراو تیایدا •

مەولانا بەردەوام بوو لە وانە ووتنەوە و ئامۆژگاری و ڕابەری کردن لە سەر شێوازی باوکی مەزنی ، ئەم پایە بەرزە و جێگە پیرۆزە، نەبووە هۆی بەر بەستێك ، لە ڕێگای فراوان کردنی خوێندن و خۆ شارەزا کردن و ، لێکۆڵینەوە و ، قووڵ بوونەوە لە زانستەکاندا ، تا وەکو لە ساڵی «٦٣٠ی ك» ڕووی کردە وڵاتی شام و لە خوێندنگای «حەلاوی» یە ی شاری حەلەب نیشتەجێ بوو ،وە کەڵکێکی زۆری وەرگرت لە کەمالەدینی کوڕی عەدیم ، زانایانی حەڵەب دانیانابوو ، بە لێهاتووی و هەڵکەوتوویی و ، بەر فراوانی ئەو لە زانستدا پاشان لە حەڵەبەوە ڕووی کردە دیمەشق لەوێ لە خوێندنگای «موقەددەسیە» دامەزرا ، بەردەوام کۆڕی دە بەست لە گەڵ شێخ محی الدینی عەرەبی و ، شێخ سعدالدین ی حەمەوی و ، شێخ عوسمانی ڕۆمی و ، شێخ ئەوحەدەدینی کرمانی و ، شێخ صدرالدینی قۆنەوی ، کە هەموویان لەو سەردەمە دا لە دیمەشق کۆ ببونەوە •

مەولانا لە ساڵی «٦٣٤ی ك» گەڕایەوە «قونیە» ، کەوتە خۆ خەریك کردن بە وانە ووتنەوە و فەتوادان ، زۆربەی ئەو زاناو پیاو ماقوڵانەی کشان بەرەو «قۆنیە» ، زیاتر ئەوانە بوون کە وڵاتەکەیان بەجێ هێشتبوو لە ترس و بیمی فیتنەی «تەتەرەکان» ، بۆیە ببوە شاری

زانست و ، مەڵبەندی زانایان و هەڵکەوتوان ، هەروەها هاوەڵەکانی شێخ «محی‌الدینی عەرەبی» ، پاش مردنی هەر لەوێ جێگربوون لەوانە شێخ صدرالدینی قونەوی بوو • مەولانا لێبڕابوو بۆ وانە ووتنەوەو فـــەتوا دەرکردن ، وە خوێندنگاکەی نزیکەی ٤٠٠ کەس وانەی تیا دەخوێند •

مـەولانا بەردەوام بوو ، لە دەرس ووتنەوە و کەڵك گـەیاندن ، هەروەکو مامۆستایەکی خوێندنـگاو زانایەکی ئایینی دەژیا ، تا ڕوودانی ئـەو ڕووداوەی کـە تەوژم و ڕاڕەوی ژیانی بـە تەواوەی گۆڕی و ، قەریحـەی کردەوە و بەهرەی ژیانی بڵێسەی سەند ، کە هۆکارێك بوو بۆ ناوبانگ دەرکردنی و دوور بینینی و نەمری ئەو پیاوە بەرزە •

لـە «جمادی الاخرة» ی سـاڵی «٦٤٢ ی‌ك» پیاوێکی سۆفی لـــە تەوریزی ئێرانەوە گەیشتە قونیە ، کە ناوی «موحەممەدی کوڕی عـەلی کوڕی مەلیك‌داد» بوو ، ناسرابووی بە شەمسی تەوریزی ، خەڵکی کـەم ئاگای ڕەسەن و ئەحواڵی ژیانی بوون ، ڕۆژێکیان مەولانا جەلالەدین لـە گـەڵ کۆمەڵێك لـە زانایان و قوتابیانی سەردەمی خـۆی بە ڕێـگادا دەڕۆیشت ، خەڵـکێکی زۆریش چـــوار دەوریان دابوو ، پرسـیـاریان لێدەکرد و کەڵکیان لێ وەردەگرت • لەم کاتەدا «شەمسی تەوریزی» هاتە پێشەوە و لێیان نزیك بۆوەو ، ووتی : مەبەست چیە لە خوێندنی ماتماتیك و زانستی ؟ مەولانا ووتی : بۆ ئاگادار بوون و شارەزا بوون لە ئادابەکانی شەرع ••• شەمسی تەوریزی بەوپەڕی متمانە و لەسەر خۆییەوە ووتی : نەخێر •• بەڵـکو گەیشتنە بە زانراوە ـ معلوم ـ کان ، وە ئەو بەیتـە هۆنراوەیەی «حکیمی ثنائی» خوێندەوە کە تیایدا دەڵێ :

« ئەگـەر زانستێك نەفست بێ نەگرێت ، نەزانی زۆر باشترە لـەو زانستیە » بۆیە جەلالەدین واقی وڕماو ، شەمسەدین نیشانەکەی پێکاو ،

ئەو نیرەی بۆی هاویشت گرێ » •

مەولانا لە گەڵ ماموستا تازەکەیدا گەڕابەوە ، و بۆ ماوەی چل ڕۆژ بە یەکەوە مانەوە ، لە هەندێك ڕیوایەتدا دەڵێن کە بۆ ماوەی شەش مانگ لە گەڵیا ئیعتیکافدا بووە ، لە هۆدەکەی « صلاح الدین » زەرکوب «الدقاق» کە ڕێگە بە هیچ کەس نەدەدرا بچێتە ژوورەوە بۆلایان جگەلە «صلاح الدین» خۆی نەبێت ، جەلالەددین بەم بە یەك گەیشتنە پڕ بوو لە گیانێکی تری نوێ ، جیهانێکی تری لێ ئاشکرا بوو ، کە پڕبوو لە حەقایق و ئەزوانی(١) ، ڕاستی ئەمەیش ، مەولانا خۆی دەست نیشانی کردووە لە یەکێك لە بەیتەکانیدا کە دەڵێ «شەمسی تەوریزی بوو ، ڕێبازی حەقیقەتی بێ نیشاندام ، هەر ئەویشە قەرزار باریم لە گەیشتنمدا بە ئیمان و یەقین » • سولتان وەلەد کە کوڕی مەولانایە دەڵێ «ئەو ماموستا مەزنە ، بوو بە قوتابیەکی بچوکی شێخی تەوریزی ، کە هەموو ڕۆژێك دەرسی لێ وەردەگرت ، سەرەڕای ئەوەی کە پلەیەکی زۆر شارەزایانەی بڕیبوو لە زانستەکان و زۆریش تێی گەیشتبوو ، لە زوهدیشدا زۆر پێشکەوتوو بوو ، بەڵام لە لای ئەم ماموستایە عیلمێکی نوێی بەدی کرد ، کە بە هیچ جۆرێك ئاگای لێی نەبووە » •

مەولانا بەتەواوەتی ملکەچی شێخە تازەکەی بوو بەو پەڕی گەشەو زەوقەوە ڕووی بەلای ئەودا وەرگێڕا ، بە تەواوەتی لە قوتابی و مریدەکانی بێ ئاگا بوو ، ئەم ڕووداوە سەختەیش زۆر گران بوو بەلایانەوە ، بووە هۆی هەڵچوونیان و دەیانوت هەموو تەمەنمان لە پێناوی خزمەت گوزاری شێخدا بەخشی ، وە کەرامەتیمان بەجیاوازی خزمان دی ،

---

(١) ڕاستی و چەشە •

بە هۆی ئێمەوە ناوبانگی بە هەموو لایەکدا بڵاوبۆوە ، پیاوێکی نەدیوی نە ناسراو هات و لە ئێمەی کردو لێی داگیر کردین ، هیچ چارێکمان نیە بۆ بە یەك گەیشتن و بینینی ، دەرس و موحازەرەکانی پەکی کەوت و وەستان ، بێ گومان دەبێت ئەم پیاوە پیاوێکی سیحر بازبێت ، یاخود لێزان و قسەزانێکی زۆر لێهاتوو بێت ، وا ئەم کێوە داکوتراوەی بە زانستی‌وزانین ، بەم شێوەیە هەروەك پوشکەیەکی بێ نرخ یان کاغەزێکی سوکەڵە ڕاپێچ کرد •

دوژمنایەتیان لەگەڵ (شەمس‌الدین) پەرەی سەند ، بڕیاریان دا لە قونیە دەری بکەن ، بۆ ئەوەی جارێکی تر ڕوخساری مامۆستاکەیان بیننەوە ، پاشان بنەوە گەلێکی چاك ، بەڵام (شەمسەدین) ئارام و حیلمێکی زۆری نواند بەرامبەر بەم کارەساتە ، تا لە سنوور دەرچوون ، (شەمس‌الدین) ترسا شەڕو ئاژاوە ڕووبدات ، بۆیە بە دزیەوە لە قونیە دەرپەری ، ئەمەیش لە شەوالیساڵی ٦٤٣ ی ك بۆو پاش هاتنی بۆ قۆنیە بە ساڵێك و چوار مانگ •

جەلالەددین زۆر خەمبار بوو ، بە وڕن بوونی مامۆستاکەی ، بە ڕادەیەك وازی هێنا لە گشت قوتابی و مریدەکانی ، وە ئەو هیواو ئاواتەی بە تەمای بوون پاش دەربەدەرکردنی «شەمس‌الدین» بۆیان نەهاتە دی ، بەڵکو بووە هۆی بێ بەش‌بوونی هاوڕێیانی ڕاستگۆو بەوەفا لە کەڵك وەرگرتن لە شێخە مەزنەکەیان •

شێخ بە دابڕاوی مایەوە لە خەڵکی و گۆشە گیر بوو ، وازی هێنا لە کار و پیشەی خۆی تا وەکو لەناکاودا نامەیەکی شێخ «شەمس‌الدین»ی پێ گەیشت لە دیمەشقەوە ، بەم نامەیە دەروونی جەلالەددین ئاوی خواردەوە و برینی سارێژ بوو ، پاشان گەڕایەوە بۆ کۆڕی گوێ گران

هەروەکو جارانی پێشوو ، زۆر بە ڕوویەکی گەش و پڕ لە سۆزەوە ڕووی کردە ئەو کەسانەی کە بەشداریان نەکردبوو ، لە دەر بەدەرکردن و ئازاردانی «شەمس‌الدین» پاشان نامەیەکی پڕ لە سۆز و خۆشەویستی نووسی بۆ «شەمس‌الدین» کە لە یەکێکیاندا دەڵێت :ــ

ئـــەی نــووری ناو دڵ وەرە
مورادی ناو دڵ وەرە
ئەی ئەو کەسەی لە تۆوە
ئەوینم زانی وەرە
ئەی ئەو کەسەی گەیشتن پێت خۆشیە
بە جودایت خەمباریو ناخۆشیە
تۆوەك خۆر دوور و نزیکیت یەکە
ئەی نزیکیی دوور وەرە

دڵ و دەروونی مەجووی خەڵکی دامرکایەوە ، جەلالەدینیش کە زانی خەڵکی وازیان هێناوە لە دوژمنایەتیو دووبەرەکایەتی لەگەڵ «شەمس‌الدین» ، کوڕەکەی کە ناوی «سوڵتان‌وەلەد» بوو لەگەڵ دیاریەکی زۆر گران بەها نارد بۆ لای ، بۆ ئەوەی ئەو دیاریانە بخاتە بەر پێی و داوای لێخۆشبوون بۆ ئەوانە بکات کە ئازارین داوە لەگەڵ نامەیەکی جوان و ڕازاوە تیایدا داوای لێ کردبوو بگەڕێتەوە بۆ لایان لە قونیە .

بەڵێ شەمس‌الدین هاتەوە قونیە ، جەلالەددین زۆر دڵشاد بوو ، بە جووتە کۆڕیان گەرم بوو . ڕێزو خۆشەویستی زۆر زیادی کرد لە گەڵ شێخەکەیدا ، بەڵام ماوەیەکی زۆر تێنەپەڕی بە سەر ئەم نیعمەتە تا جارێکی تر ئاژاوە و ئاشووب بەرپا بۆوە ، لەو کەسانەی بەشداری ئاژاوە و ئاشووبی ئەم جارەیان کرد کوڕە ناوەنجینەکەی خۆی بوو ،

کـەناوی «شلبی علاءالدین» بوو ، وە بۆ جـاری دووەم «شەمس‌الدین» وون بۆوە •

ئەمجـارە جـەلالەدین سـەری دنیای لێ هاتەوە یەك و گەشتە تینی ، بۆیە هـەموو ئەوانەی کـە بوونە هۆی ئازاردان‌و ، وون بوونی «شەمس‌الدین» دووری خستنەوە لە خۆی‌و دەری کردن بەڵام ئـەم جارەیان زیاتر خەریك بوو بە کۆڕی گوێ گرانەوە ، ئەمەیش لە ساڵی ٦٤٥ی‌ك دابوو •

جەلاله ددین شوێن نەما نەگەڕێ بە دوای شێخەکەیدا ، جـا کـە هیچ شوێنەوارێکی نەبوو ، حاڵی بە تەواوەتی گۆڕاو تەنانەت نەیدەتوانی ساتێك ئارام بگرێت ، هـەر دەم دەهـات و دەچوو لە خوێندنـگاکەیدا هـەر وەکو وێڵ بوو بێت ، بە ڕادەیەك هـەر نرکە نرك‌و ناڵە ناڵی بوو ، بەردەوام خەریکی هۆنینەوەی شیعرو پەخشانی ڕەوان و پڕ لە سۆز بوو بۆ شێخەکەی •

ئەگەر ڕۆژێـك لە ڕۆژان یەکێك لـە گەڵیـدا بدوایە دەربارەی شێخەکەی و بیووتایە چـاوم پێ‌کەوتووە ، یان بە خزمەتی گەیشتووم لە خۆشیدا جل و بەرگەکەی خۆی دادەکەند و پێشکەشی دەکرد •

جەلالەدین ڕووی نا بەرەو شام ، بۆ گەڕان بە شوێن «شمس‌الدین» وە هەندێك لـە هاوەڵەکانی لەم سەفەرەدا هاوڕێیەتیان کرد ، پاشـان گەیشتە دیمەشق و گڕی خۆشەویستی و عەشقی بەردایە دڵی خەڵـکی دیمەشق ، و بە سەر سوڕمانێکەوە دەیانووت : ئـەو پیـاوە کێیە کـە پێگەیشتووی سەردەمی خۆی و ، بێ هاوتای زەمانی خۆی بەم شێوەیە وێڵ و سەرگەردان کردووە ؟!

جا لەپاش ئەوەی کە هیچ شوێنەوار و شوێن پێیەکی «شەمس‌الدین»ی بەدی نەکرد ، بە دەروونێکی پڕ لە ئارامەوە ووتی : جیاوازی نیە لە نێوان من و « شەمس‌الدین » دا ، ئەگەر ئەو خۆر بێت من زەڕدیەکم ، ئەگەر ئەو دەریایەکە من دڵۆپێکم ، جا نوری زەڕەش هەر لە خۆرەوەیە و ، ژیانی دڵۆپێکیش هەر لە دەریاوەیە ، مەولانا سەر لە نوێ گەڕایەوە قۆنیە » •

لە «قونیە» دا چەند ساڵێکی تر مایەوە ، بەڵام دووبارە ئاگری خۆشەویستی لە دەروونیدا کڵپەی سەندو ، لە گەڵ کۆمەڵێك لە هاوڕێکانی گەڕایەوە دیمەشق پاشان کاتێ گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە خۆی عەینی « شەمسە » ، بەرەو « قونیە » گەڕایەوە و ووتی من کاتی خۆی دەگەڕام بە شوێن « شەمس‌الدین » دا بەڵام گەڕانەکەم لە ڕاستیدا بریتی بوو لە پشکنین بە شوێن خۆمدا ئەوەی کە لە « شمس‌الدین » دا هەبوو هەمووی لە خۆمدا هەیە ، گەیشتبووە پلەیەك ئەوەی بەدی دەکرد لە « شمس‌الدین » دا لە خۆیشیدا بەدی دەکرد •

پاشان شێخ « سەلاحەددینی دەقاقی » کردە هاو نهێنی و خەلیفەو هاوڕێی ژیانی تایبەتی خۆی ، وای بە سەر هاتبوو لە لای ئەو نەبوایە لای هیچ کەس دڵی ئارامی نەدەگرت •

سەلاحەددین بەم شێوەیە ژیانی گرتە بەر بۆ ماوەی بیست ساڵ تا لە ساڵی ٦٥٧ی‌ك وەفاتی کرد ، پاش سەلاحەددین ، شێخ جەلالەددین « شلبی حسام‌الدین » ی کردە هاوکۆڕو دانیشتنی تایبەتی خۆی ، وە هەر ئەویش بوو بووە هۆکاری دانانی « مەسنەوی» ، وە هەر بە هۆی ئەوەوە بوو دەروونی خرۆشاو قەریحەی کرایەوە ، بەڵام کاتێ خێزانی حسام الدین وەفاتی کرد ، بوە هۆی خەریك بوونی « حسام‌الدین »و،

دوور کەوتنەوەی لە جەلالەددینەوەو ، ئەمەیش کاری کردە سەر دەروونی جەلالەددین‌و ، ووشك بوونی قەریحە مەولاناو ، وەستانی لە نوسینی مەسنەوی •

جەلالەددین هەر وەکو لە وەوپێش باسی حالیمان کرد ، ئارام و پشووی لێ دەبڕا ، گەر لای یەکێك نەبوایە کە هاوگری بێت‌و دەروونی لە گەڵ دەروونیدا بگونجێت ، جا ماموستاکەی کە ناوی «سید بهاءالدین»ە یەکەم کەس بوو کە ئەم هاوگری‌و هاوسەرێتی‌یەی لە گەڵیدا بووە جا کاتێ کە وەفاتی کرد ، شێخ بۆ ماوەی پێنج ساڵ مایەوە ، تیایدا هەستی بە بێ تاقەتیەکی زۆرو ژیانێکی غەریبی دەکرد ، پاشان « شەمسی تەورێزی » هات‌و ئەو بێ تاقەتیەی نەهێشت ، بەڵام کاتێ دیار نەما دیسان ئەو غەریبیە ڕووی تێکردەوە ، هەروا بەپەشۆکاوی و پەژارەوە مایەوە تاوەکو ئەو بۆشاییەی ، بە « سەلاحەددینی دەقاق » پڕ کردەوە و ، پاشان بە « شلبی سەلاحەددین » • هەروەکو بڵێیت ئەو بەهرانەی ، کە خراونەتە دەروون‌و فیترەتیەوە ، پێویستی بە یەکێك هەیە کە بیخروشێنی‌و بیخاتە جۆش •

بەڵێ دانانی مەسنەوی ، جگە لە وەڵامدانەوەیەکی ڕۆحی ئەم بانگەوازە شاراوەیە نەبێت هیچی تر نەبوو • جا هەڵبژاردنی هاوڕێ و هاوەڵانی ژیانی ، وەکو سەلاحەددین‌و حسام‌الدین بە هۆی زانیاری‌و زوهدو کەشف‌و کەراماتیانەوە نەبوو ، بەڵکو بەهۆی گونجاوی ڕۆح و هۆش‌و و دڵ و دەرونیانەوە بوو • وە باسی ئەوەشی کردووە کە هۆی جۆش و خرۆشی بۆ سەلاحەددین ، زیاتر لە یەکێکی‌ترو ، هۆگربوونی پێەوە ، تەنها ئەوە بووە کە گونجان ڕوویداوە لە نێوانیانداو هیچی‌تر ، وە فەرموویەتی : ئەگەر خۆشەویستیك بنیات‌نرا

له سەر گونجان ، هیچ جۆرە پەشیمانیەکی بە دوادا نایەت، نەلەدونیاو نەلەئاخیرەتدا، بۆیە ئەوانەی کە تێبینی ئەم گونجاندنەیان نەکردووە هەمیشە ئاواتە خواز دەبن و دەڵێن : «یا لیتنی لم اتخذ فلانا خلیلا(۱)» ، بەلام خۆشەویستانی بە یەکەوە گونجاو هیچ جۆرە ناکۆکیی و ، ڕقە بەرایەتیەك نیە لە نێوانیاندا ، نە پەشیمان بوونەوەو نە لۆمەکردنی یەکتری تێدایە «الاخلاء یومئذ بعضهم لبعض عدو الا المتقین(۲) » ، پاشان دەڵێت : « هەر ئەم گونجاندنە بوو کە ئیمانی دروست کرد لە ناو سەحابەکان ، وە دڵو دەروونەکانی کێش دەکرد بۆ لای پێغەمبەر « صلی الله علیه وسلم » وە فەزایش هەر بۆ ئەو گونجاندنە دەگەڕێتەوە ، لە ئیمان هێنانی زۆر کەس لە پێشینەمان ، نەك بۆ موعجیزات ، چونکە کەسێکی گونجاو لە گەڵ یەکێکی تردا سیفاتەکانی ئەو وەردەگرێتو ، ڕەنگی ئەویش دەگرێت » .

وەفات کردنی مەولانا :ــ

لە ساڵی (٦٧٢ی ك)دا شارەکەی جەلالەددین « قونیە » تووشی بوومەلەرزە بوو ، وە ئەم تەقینەوەو لەرینەوەیە هەفتەیەکی تەواوی خایاند ، لەم کاتەدا مەولانا نەخۆش بوو ، ڕەهەندەی جێگابوو ، خەڵکیش لەم کاتە ناهەموارەدا زیارەتیان دەکردو داوای نزاو پاڕانەوەیان لێ دەکرد ، بۆ ئەم بارە ناهەمووارەی تێدان ، ئەویش فەرمووی « زەوی برسیەتی و داوای پارووەیەکی چەور دەکات ، بەم زوانەیش ئەم پارووە چەورە دەگلێنێت و لە پاشانا ئێوەیش ئەم بەلایەتان لە سەر لا دەچێت » .

---

(۱) سورەتی فرقان ئایەتی (۲۸) .

(۲) سورەتی زخرف ئایەتی (٦٧)

وە هۆنراوەو پەخشانێکی زۆریشی دەخوێندەوە ، کە تیایدا سۆزو ئارەزووی خۆی پیشان دەدا بۆ گەیشتنی بە خۆشەویستەکەی وە پێشیوازیەکی گەرمو گوڕی لە مردن دەکرد ، بە دەروونێکی فراوانو ڕوویەکی گەشەوە • یەکێك لەهاوڕێکانی کە ناوی «سەدرەدین» بوو هات بۆ خزمەتیو ، دوعای بۆ کردو داوای شیفایەکی زوو بە زووی بۆ کرد ، مەولانا عوزری بۆ هێنایەوەو فەرمووی : شیفای خوای گەورەیش بۆ تۆبێت ، بەلاّم ••• ئاخۆ لابردنی پەردەی نێوان دوو خۆشەویست چ زیانێکی تێدابێت ؟!

جا لەو کاتەی لە سەرەمەرگو گیانەلاّ بوو ، فەرمووی : «ئەگەر تۆ خاوەن باوەڕ و شیرین بێت ، ئەوا مردنەکە یشت زۆر خۆشو بە تامو شیرینە ، چونکە مردن خاوەن باوڕە ، وە ئەگەر تۆیش کافرو تاڵ و بێ تام بیت ، ئەوا مردنە کەیشت کافرانەیەو تاڵ وگرانە» •

بەو جۆرە بە بەردەوامی خەریکی ڕوونکردنەوەی حەقایق و زانین بوو ، تاوەکو گیانی پاکی لەگەڵ خۆرئاوابووندا لە ساڵی (٦٧٥)ی‌ك بەرزبووەوە بۆ ئاسمان و ، بە دیداری خۆشەویستەکەی شادبوو کە هەمیشە گریەو زاریی بوو بە دوایدا •

کاتێك تەرمەکەی بەرەو گۆڕستان هەڵگیرا ، خەڵکێکی زۆری شارەکەی داباری بە سەرداو ، ژمارەیەکی یەکجار زۆری لێ کۆبووەوە تەنانەت زۆر لە شوێن کەوتوانی ئایینەکانی تر ، بەشداری هەڵگرتنی تەرمەکەیان کرد بۆ گۆڕستان و • هەموو بە جارێ بۆ گیانی پاکی مەولانا دەگریانو ، غەمو پەژارە دایگرتبوون •

جولەکەو دیانەکان لەم بەڕێکردنەی مەولانادا بە دەنگی بەرز ئینجیلو تەوراتیان دەخوێندەوە ، موسولمانەکان هەرچەندە لایان دەدانو

دووریان دەخستنەوە بێ سوود بوو ، ئەم باسەیش گەیشتەوە دەم فەرمانڕەوای وولات ، بە قەشەو ڕاهیبەکانیانی ووت ، ئێوە چیتانە بە سەر ئەم کارەوە ؟ ئەوە تەرمی زانایەکی موسولمانانە ، ئەوانیش لە وەلامدا ووتیان « بە هۆی ئەوەوە حەقیقەتی پێغەمبەرەکانمان زانی وە لە خووڕەوشتی ئەودا سیرەتی ئەولیا پێگەیشتووەکانمان بینی » .

لە پەرە بەیانەوە تەرمەکەی کەوتە ڕێو دەمەو ئێوارە گەیشتنە گۆڕستان،لە شەودا نێژراو بە خاك سپێردرا .

سیفات و ڕەوشتی :-

مەولانا وەرزش و مەرجاهەدەیەکی نەفسی بە هێزی هەبوو ، وە عیبادەت و خوا پەرستیەکی زۆری هەبوو ، « سەبە سالار » کە چەندەها ساڵ هاوڕێیەتی کردووە دەڵێت ، « قەت بە بەرگی نوستنەوە نەم دیوە ، وە هیچ کاتێ سەرین و نوێنی نووستنم لە لا نەدیوە ، جا ڕۆژێك خەو زاڵ بوو بێت بە سەریا ئەوا بە دانیشتنەوە لێی دەخەوت » ـە یەکێك لە بەیتەشیعرەکانیدا ئەوەی دەرخستووەو دەڵێت : « چۆن یەکێك خەو دەچێتە چاوی و ئەم دیوو ئەو دیو ناکات ئەگەر لە سەر دڕکەزێ بنوێت » ؟! جا ئەگەر کاتی نوێژ بهاتایە ڕووی دەکردە قیبلەو ڕەنگی تێك دەچوو زۆریش لە نوێژەکەیا تێ ڕادەما ، وە « سەبە سالار » دەڵێت « چەند جار بینیومە کە لە کاتی نوێژی عیشاوە نوێژی دابەستووە بە ڕادەیەك هەموو ئەو شەوەی بردۆتە سەر لە یەك ڕکاتدا » .

جەلالەددین لە شیعرەکانیدا وەسفی نوێژەکەی کردووە بە شێوەیەکی زۆر جوان و شەوقدار ، ئەمەیش بەڵگەیە لە سەر ئەوەی کە نوێژکردنەکەی بریتی‌یە لە نوێژی یەکێکی وێڵو ، خۆنەویستو ، تێ

ڕامـان لەو نوێژەداو ، ئاگای لە خۆی نامێنێو ، خەریك دەبێت لە گەڵ پەروەردگاری خۆی هیچ هەستێکی نامێنێت دەربارەی کاتو شوێن ، لە گـەڵ هـەموو کڕنووش بردنو ، سوژدە بردنێکدا فرمێسك دەڕێژێتو دەچۆڕێت بە سەر ڕیشەکەیداو دەتوێتەوە لە ناو خۆشەویستیداو کڵپـە دەسێنێت •

جارێك لە کاتی نوێژکردندا دەگریاو چاوەکانی فرمێسکی تیا هەڵ دەقوڵێو کوڵمی گەشاوەیو ، ڕیشە ناسکەکەی لە بەر فرمێسکی زۆر هـــەموو تەڕ ببوون ، سەرماکەی قۆنیەش لـە زستاندا زۆر تونـدە ، فرمێسکیش لە ڕوومەتو ڕیشەکەی دەیبەستێتو ، دەبێت بە شـەختەو ئەویش هـەر لە نوێژی خۆیدا بەردەوامەو ئاگای لێ نیە •

زاهیدێکی کەم خۆر و ، بە قەناعەت بوو هەموو ئـەو دیاریانەی کـە بۆی دەهات لە لایەن پاشـاو میرو دەوڵەمەندەکانەوە ، هـــەمووی دابەش دەکردو دەیبەخشین بە هەمیشەبی خۆی بێ بەش دەکرد ، زۆر یش دڵ خۆش دەبوو ، هـەر کاتێ لە هەژاریو برسێتیدا بوایە ، هەموو جـار لەم کـاتەنەدا دەیووت « ئا ئێستا هەست بـە لێ بڕانم دەکـەم بۆ خواو ، بۆنی لاوازێتی خۆم دەکەم بەرامبەر بە خودای گەورە » •

زۆر پیاوێکی سەخیو دڵ فراوانو بەخشەرو لە خۆبوردە بوو جا ئەگـەر سواڵ کـەرێك بهاتایەو داوای شتی لێ بکردایەو هیچی نەبوایە، ئەوا کراسەکەی یان عەباکەی خۆی پێدەبەخشی ، لـە بەر ئەو هۆیە هەمیشە کراسێکی لە بەر دەکرد کە بە ئاسانی دابکەندرێت ، وە زۆر بە تواناو بە ئارام بوو •

ڕۆژێك بـە ڕێـگایەکدا دەڕوات سەگێکی نووستوی چـاو پێ دەکـەوێت ، کـە بە پانایی ڕێـگاکە لێی ڕاکشاوە ، ئەویش لێـرەدا

ڕاوەستاو چاوەڕێی بێدار بوونەوەی ئەو گیان لەبەرەی دەکرد ، زۆر بە لایەوە ناخۆش بوو ، بشێوێنێو لەو خەوە هەڵسێنێ ، لەو کاتەدا پیاوێك بەوێدا ڕەت دەبێت و ، لە خەو هەڵی دەسێنێتو سەگەکەیش سڵەمیەوەو ڕێگاکەی بۆ چۆڵ کردن ، بەڵام مەولانا ئەم کارەی بەلاوە پەسەند نەبوو ، وە پێی فەرموو : « ئازارت پێ گەیاند» •

ڕۆژێکیان بەلای دوو کەسدا تێپەڕی خەریکی شەڕە جنێو بوون یەکێکیان بەوی تریانی دەووت : ئەگەر تۆ یەك جنێو بە من بدەیت من دەجنێوت پێ دەدەم ئەویش لەم کاتەدا لە لایان وەستاو ، پێی ووتن : تکایە بوەستن بۆ من ئەگەر هەزار جنێوم پێ بدەن من یەك جنێوتان پێ نادەم ، لەم کاتەدا هەردوو پیاوەکە ئاشت بوونەوە •

زۆر سوور بوو لە سەر کاسبی حەڵاڵ ، زۆریش ڕقی لە بێ ئیشی و ڕزقێك بوو کە بە بێ ماندوو بوون بۆی دەهات ، جا مانگانە نزیکەی ١٥ دینساری وەردەگرت لە ئەوقافەوە ، جا ئەویش لەبری ئەم پارەیە فەتوای بۆ خەڵکی دەنووسی • تاوەکو ئەو پارەیە حەڵاڵ کات ، هەمیشە ئامۆژگاری قوتابیەکانی دەکرد کە زوو خەبەری بدەنێ ئەگەر هەر کەسێك هات بۆ فەتوا تا زۆر دوا نەکەوێت لە وەڵام وەرگرتنەوەدا •

گۆشە گیر بوو لە خەڵکی ، زۆر زوهدی هەبوو لە پەیوەندی بەستن لە گەڵ سوڵتان و فەرمان ڕەواکاندا • ئەگەر میرێك عوزری بۆ بهێنایەتەوە کە بۆ نە چووە بۆ لای ئەویش دەی ووت : پێویست ناکات بە عوزر هێنانەوە چونکە نە هاتنتم پێ خۆشترە بۆ لام وەك لە هاتنت •

مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی
خاوەن بیرو هۆشێکی داهێنەر ، وە دامەزرێنەری
ـ علم الکلام ـێکی نوێ

« مەسنەوی مەعنەوی » بابەتی و نامانجی :ـ

مێژووی ژیانی « مەولانا » ئەوە دەگەیەنێت کە «مەولانا» خاوەن عاتیفەیەکی بەهێز بووە لە ویژدانیدا گیانێکی هەڵگیرساوو دڵێکی شەیدای بووە ، خاوەن توانیایەکی گەورەو بەهرەیەکی مەزن بووە ، ئەو قوڕەی کە لێی دروست بووە هەر بە خۆشەویستی شێلراوە ، ئەم کڵپەو گڕەیەش وای لێ کردووە کە زۆر بە شپرزەیی پەلاماری زانستە ڕووکە شیەکان ـ الظاهری ـ بداتو ، زیاتر خۆی خەریك بکات بە زانستە عەقڵیەکانەوە جا شەمسی تەورێزی هات و ئەو گڕە شاراوەیەی لەوەوپێشی ناو دڵو دەروونی هەڵ گیرساندو کڵپەداری کردو ، ئەو تەبیعەتە داپۆشراوەی بە پاشماوەی نەریت شوێنەوارو ڕۆشنبیریو پەروەردەی ئەو سەردەمەی بزواندو خستیە جووڵە .

کاتێك زانرا «جەلالەددین» دارێکی گڕاوی کڵپەدارو ، پشکۆیەکی سوورەوە بووە ، چاوی دڵێکی کراوەو، دەروونیکێ هەستیاری پڕ لە

شەوقە ، بەڵێ هەستیارە ناواخنیەکان ـ باطنی ـ گڕیان گرتەو ، پەردەی سەر پێڵووی چاوەکانی لا چوون ئەو حەقایقە مەڵاس، دراوانەی ژێر لەفزی ـ لفظی ـ بۆ ئاشکرا بوونەو مانا و مەبەستی زۆری بە سەردا باری و ، دڵو دەروونی زانستی ڕاستەقینەی زۆری تێ هات ، بە ڕادەیەك کاسەکەی پڕ بوو تا لێی ڕژا • بەڵێ هەر کەسێك ئەمە شانو شەوکەتی بێت بێ گومان ناتوانێت بێ دەنگ بێو نەجوڵێت ، پێویستی هەبوو بەغەم ڕەوێنێكو هاوکارێك بۆ ئەوەی وێنەی خۆی تێدا بەدی بکات ، وە خۆی بخاتە باوەشی و ، سکاڵای ئازارو ئاواتەکانی لە لا دەربڕێت ، وە بۆ ئەوەی نهێنی یەکانی خۆی و بیروڕاکانی لا دەرخات بێ گومان هەر کەسێ ئەمە شانو باهۆ ی بێت ڕازیە بە گوێ گرتن ، بۆ خۆشیو ئارامی ژین ، تاوەکو لە سەری بڕی ، خۆی پێ چارەسەر بکاتو ، برینەکانی سارێژ بکات •

مەولانا ڕووی نا بەردو هۆنراوە هۆنینەوە ـ گەر خاوەنی قەریحەیە ـ بۆ دەبڕینی زانستە زۆرو بەر فراوانەکەی و ـ خاطیرە ـ ناسك و نیانەکانی ، بۆ سووك کردنو کەم کردنەوەی ئازاری دەروونی بە تەکاو پاڕانەوەکەی تێیدا •

شیعرو گۆرانی زاڵ بوون بە سەریدا نەیدەتوانی وازیان لێ بهێنێت بۆیە ئەم پارچە شیعرەی بە ئینگیزەوە ووتوە :ـ

مەیان دەمایو ووتیان مەلێ گۆرانی
گەر بەکێوی سولەیمانیان بدایە
ئەی دەنۆشی هەردەبوت گۆڕانی

ئەم شیعرەی کە هەڵقوڵاوی نەیزی خاطیرەیە چۆڕاوەگەی دڵە بۆ ئەو بابەتە هەڵقوڵاوە کە شاعیر پێوە دەتاڵێتەوە ، یان ئەو

سەردەمە پێەوە گیرۆدە بوون ، ئەویش بەم جۆرە هۆنینەوەیە خەریك بوو کە شاعیر تێیدا جوانی شیعرو ناسکی دەربڕینو ، شیرینی ئاوازو مۆسیقای کێش و سەروا «وزن وقافیة» و ، چاکی ئەدەبی تێدا بەکار هێناوە ، بۆ دەرخستنو ڕوون کردنەوەی فەلسەفە قووڵو بێ بنەکەی و ، مانا ومەبەستە جوانو پڕ پێچو پەناکانی ، ئەو بیرو باوەڕە بەرزەی کە هۆشو بیری خەریك کردووەو ، دڵی دەخاتە حاڵی جۆشو خورپە ، فەرموودەکانی لە دەرووندا زوو جێگیر دەبوون ، وە زۆر شیرینو پڕ لەزەت بوون ، بۆ دڵە تینووەکان ، لە گەڵ پاراویو ڕازاوەیی ووتەکانی ، تێگەیشتنیش لێی زۆر ئاسان بوو ، زۆر بە زوویی جێی خۆی دەکردەوەو ، لە ناو جەرگەی کۆمەڵو ئادابو نەریتی خەڵکیدا .. بەڵێ « حەکیمی سەنائی »یش هەروای نووسیوە لە « الحدیقة » داو « فەریدەددینی عەتتار »یش لە «منطق الطیر»دا ئەو کاریگەریتییەی هەیان بوو ئەم دوو کتێبە ، لە کتێبە فەلسەفە ووشکەکانو باسە علمیە ووردو درشتەکان ، بە دەست نە دەکەوتن جا ئەم دوو کتێبەی کە ڕەواجیان هەبوو لە ناو ئەدەبی فارسیداو ، بەڵکو لە ناو ئەدەبی ئیسلامەتیشدا ، کە ببوونە هاندەرو پاڵ پێوەنەرێك بۆ دانانی «مەسنەوی» کە پێشەوا نموونە یەکێن بۆی ، هەروەکو هاوڕێکەی «حسام الدین شلبی » بۆمان دەگێڕێتەوە :ـ

جا لە بەر ئەوەی ئەو چەرخەی کە جەلالەددینی تێدابوو بە هەمیشەیی و هەموو کات خەریك بوون بە قسەزانی «علم الکلام» ەوەو ، ئەو حەقایقانەی پەیوەندییان هەیە بە عەقائیدو باسی ئیلاهییەتو حەقایقی غەیبەوە : وەکو «الالوهیة» و سیفاتەکانی و «النبوة» و ئەحکامەکانی و غەیب ، و وەحی و ، بە هەشت و ، دۆزەخ و ، زۆری تریش لەم مەسەلانە ، کە ببوونە سەر باسی بابەت و ، ووت و وێژو ، دەمەقاڵەی

ئەو سەردەمەو ، بوونە گفتوگۆ و ، لێ ووردبوونەوەی ناو یانەو ـ النادی ـ کۆڕەکان ، وە دەرووونی خەڵکیش گومانێ دوو دڵی ڕووی تێکردبوون و ، هەندێك جار نەفی ئەمانەیش دەکرا ، گەیشتبووە ڕادەیەك ، لە میانە زانستی یەکانیشدا پەشێوی و سەر لێ شێواوی پەیدابوو دەربارەی عەقیدە ـ ئەم مەسەلانەیش بابەت و سەر باسی «مەسنەوی» بوون وە ئەو چەمسەردیش بوو کە بە شوێنیدا دەگەڕاو لە دەوریدا دەسوڕایەوە .

بەڵێ مەولانا لە ناو جەرگەی ئەشعەری و فێرگە فکریەکاندا بە تەواوەتی ژیا ، جا لە پێش ئەوەی بگات بە «شمس الدین» مامۆستایەکی بەرز و زانایەکی جەدەلی بوو ، بەڵام پاش «جەزب کردنی بە جازیبەتی ڕەبانی» ، لە ووتەی ئەمو ئەو وازی هێناو ، بەرزبۆوە تا گەیشتە حەقیقەتی حاڵ ، وە لە دەنگ و باس بیستنەوە گەیشتە دینی بەچاو ، وە لە بابەتی ڕەونەقداری لەفزییەوە گەیشتە تێ گەیشتن لە مەعانی ، ئەمجا سیحری ئەو زاراوەو پێناسینانەی کە مەنتیق لە بارەیەوە دەدواو دەمەقاڵەی لێ پەیدا دەبوو ، بەتاڵ بۆوە لای مەولانا ، تا گەیشتە ناوەڕۆك و مەرام و ئامانجی بابەت و ، ئاگای گەیشتنی بەم حەقایقانە لاوازی فەلسەفە و ـ قسەزانی ـ ی بۆ ئاشکرا بوو ، وەجێ و شوێنی ئەو هەڵانەی بۆ دەرکەوت کە فەلسەفەو قسەزانی بە بەڵگە دەیانهێنایەوە ، بۆ ڕوون کردنەوەی ئەم بەڵگانەش پشتیان دەبەست بە عەقڵ و ، هەستیارەکان لە قەراردان و نەفی کردن ، زۆر باش زانی کە لەم بوارەدا تێشووبان زۆر کەمە ، ئیرەوە مەولانا دەستی کرد بە ڕەخنەگرتن و بە درۆ خستنەوەی قسەزانی ـ علم الکلام ـ و فەلسەفە .

ڕەخنەی مەولانا دەربارەی پشت بەستن بە هەستیارەکان بۆ بڕیاردان لەسەر ڕاستییەکانی ئایینی

لە سەردەمی مەولانا فەلسەفەو عەقل کاری ، بە ئەندازەیەکی بێ سنوور پشتیان بە هەستیارە دەرەکییەکان ـ الحواس الظاهرة ـ بەستبوو ، بۆ خۆ سەپاندن و سەلماندنی حەقایق • لەو سەردەمەدا پێنج هەستیارەکە دادەنران بە میزانی ڕاستو دروست ، بۆ سەلماندنی هەموو جۆرە ڕاستییەك ، بەڵکو دا دەنران بە باوەڕ پێکراوترینو بەهێزترین سەرچاوە ، بۆبەدەست هێنانی زانستی ڕاستەقینەی پڕ یەقین ، هەروەکو باسمان کرد لەو کاتەدا ڕۆشنبیرەکان زیاترمەیلیان بەرەو ئەوە دەچوو کە هەموو ئەو شتانەی پێنج هەستیارەکە هەستی پێ نەکاتو نەیەتە ژێر باری هەست کردنەوە ، نەفی بکرێن ، لە گەڵ ئەوەشدا زۆر بە خێرایی ئینکاریان دەکردن و لە ددان پیاناو بڕیاڕدانیدا کە ناگیر دەبوونو خۆیان دەخستە لاوە ئەم بارە تا لەبارەیش نە زعەیەکی بلاوبووی ئەو کاتەی فێرگە و دەمەقاڵەی ناو کۆڕو دانیشتنەکانیان بوو •

لەو سەردەمەدا موعتەزیلەکان و ئەوانەیش کە ڕاڕەوی ئەوانیان

گرتبووە بەر ، گەورەترین بانگ‌کەر بوون بۆ ئەم فیکرەیەی ناوی دەنێن « الحسبة ــ هەستکاری » •

ئەم بڕیارانە یش کــە لەو سەردەمەدا دەردەکران ببوونە هــۆی کزی باوەڕکردن بە غەیب ، وە لــە ئەنجامی کاریگەریتی ئەم ڕاڕەوانە باوەڕکردن بەو حەقاینە غەیبیا نەی شەرع هێناونی کزبوو لــە گــەڵ ئەوەی کە هەموو کاتێك کتێبە ئاسمانیەکان دوو پاتیان دەکەنەوە • جــ مەوڵانایش لە مەسنەویە کەیدا بە توندی ڕەخنەی گرتووە لەو نەزعەیە و ئەوانەی پشتگیری دەکەن • وە لە جێگایەکدا دەڵێت :ــ (هەستکاری ــ الحسبة ــ «پشت بەستنە بە هەستیارەکان بۆ بڕیاردان لە سەر ڕاستی‌یەکانی ئاینی ، کــە مرعتەزیلەکان بانــگی بۆ دەکەن ئەوانە کە بەندەی ژێر بار خراوی ئەون ، وا خۆیان دەردەخەن کــە لە ئەهلی سونەن ، بەڵام دەبێ ئەوە بزانن کــە ئەهلی سوننە ، خۆیان بەند ناکــەن بەم هەستیارانەوەو ئەوەندەیش خۆیانی پێوە خــەریك ناکەن کــە بــگاتە پلەی پەرستن و ڕاددەی مل کەچ کردنی کوێرانە بۆ هەستیارەکان •

بڕیاری مــەولانا لەوەدایە کــە دەڵێ لــە پشتی ئەم هــەستیارە دەرەکیانەدا ــ دیارانەدا ــ هەستیاری ناوەخنیش ــ باطنی ــ هــــەیە ، هەروەکو چۆن ئاڵتون لــە ناو خۆڵدا وون بووەو دیار نیە ، لە پاشــان دەڵێت : « هەستیارە دەرەکیەکان ــ الظاهری ــ خۆراك و قوتی لـــە بەدەنەوە وەردەگرێت ، بەڵام هەستیارە ناواخنیەکــان ــ باطنی ــ قوت و خۆراکی لە دەروونو ڕۆحەوە وەردەگرن قوتی یەکەمیــان ئــەو تاریکییەیە کــە لاشــەی لێ بنیات نراوە ، بــەڵام نورتی ئــەویتریان « هەستیارە ناواخنیەکان » ئەو نوورەیە کە ڕۆح و دڵەکانی لێ بـــەدی هێنراوە » •

هەروەها مەولانا دەڵێت : « بۆ نەفی کردنی شتێك هەر ئەوەندە بەس نیە کە بە چاو نابینرێت‌و ، بە هەستیارەکان هەستی پێ ناکرێت بەڵکو نادیارەکان بە هەمیشەیی شاراوەی ناو دیارەکان‌و تیایدا پێچراونەتەوە ، هەروەکو چۆن ئەو کەڵکەی دەرمان هەیەتی تێیدا شارراوەیە ، جارێکی تریش دەڵێت : **«مونکر هەمیشە دەڵێت : من** هیچ نابینم تەنها ڕووی دەرەوە نەبێت ، **بەڵام** ڕووی دەرەوەیش **بەبەردەوامی** حوکمی پێچراوەو نادیار دەردەخات ئایا نابینیت داوو دەرمانی بە کەڵك چۆن سوودو کاریگەرێتیەکەی تیایدا حەشار دراوە ؟» .

ئەمجارەیش دەڵێت « ئەوانەی پشتیان بەستووە بە هەستیارە دەرەکیەکان‌و ، هەر بەوەندەوە وەستاون‌و ، وە ئینکاری جگە لەوان دەکەن ، ئەوانە هەستیارە ناواخنیەکانیان لە دەست چووەو وونیان کردووە وە ئەو هێزو توانا بە هرەیەی خودای گەورە پێی بەخشیوون لە دەست داوەو ، بوون بە کوێرێکی چاو بەستراوو ناتوانن ڕێ بکەن تەنها بە هۆی گۆچانەوە نەبێت ، یان یەکێك دەستیان بگرێت ، بە ڕاددەیەك کارێکیان بە سەر هاتووە کە لە ئاستی زۆر حەقائیق‌و ڕاستیە وردبینەکان کوێر بوون » .

سنوورو فرمانی عەقل : ـ

مەولانا هەر بەوەندەوە نەوەستاوە ـ لە ڕەخنەگرتندا ـ مەبارەت بە هەستیارە دەرەکیەکان‌و ، بڕیاری ئەوەی نەداوە تەنها هەستیارەکان پەك کەوتوو کۆڵەوارن لە گەیشتنی بە ڕاستیەکانی غەیب ، بەڵکو عەقڵیشی لەمەدا بەشدار کردووەو دەڵێت ، کە عەقڵیش کۆڵەوارو بێ توانایە لە گەیشتن بە ڕاستیەکانی جیهانی غەیب و زانستی پێغەمەران چونکە هیچ بنەماو بنچینەیەکی بە دەستەوە نیە بۆ پێوانی ئەم جۆرە

مەعلومماتانە ، و بە هیچ جۆرێك ئاگای لەو جیهانە پازو بەرینە نییە – جیهانی غەیب و جیهانی پاش تەبیعەت – میتافیزیقا – وێنەی ئەمەش وەکو کابرایەکە لە دایك بوونو ژیانی تەنها لە خوێپاوکەدا (ئاوی سوێر) بە سەر بردووەو هیچ شتێك دەربارەی ئاوی شیرین و سازگار نازانێت ، زۆر بە گاڵتە پێ کردنێکەوە پێی دەڵێت : «ئەی ئەو کەسەی لە ناو خوێیاودا دەژیت چی دەربارەی ئاوی سازگار دەزانیت •

ئەو عەقڵەی کە خۆی بێ بەندی هەست پێ کراوانو ژێر بێژی – منطق – کردووەو ناوی دەبات بە « العقل الجزئی المحدود » (عەقڵێکی هەندەکی کورت بڕ) ، بەرهەمی ئەم جۆرە عەقڵانەیش هەموی بریتیە لە گومان دروست کردنو وڕێنەکردن ، نیشتەجێ کەبشێنی جیهانی تاریکیە ، بەڵکو عەقڵێکە کە مایەی سەر شۆڕی عەقڵە و ، بارە بە سەر عاقڵانەوە • بەڵکو نە زانی زۆر باشترە لەم جۆرە عەقڵانە • وە وایش بە چاکترو باشتر دەزانێت کە مرۆڤ خۆی رزگار کات لەم دیلیە و ، عاتیفە و دڵی بخاتە کار ، ئەگەر چی خەڵکی بە شێت ناوی بەرن » •

پاشان دەڵێت : « بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ ئەم عەقڵە کورت بڕەم تاقی کردەوە ، کە جگە لە هەست پێ کراو هیچی تر نابینێتو عەقڵیشی بە ڕووگەش نەبێت بە هیچی تر ناشکێت • کە چی خەڵکی بەم عەقڵە دەڵێن « عەقڵێکی حەکیمانەی دووربین » •

هەر کەسێك وەکو من عەقڵی تاقی کردبێتەوە ، هەروەکو منیش شۆڕش بەرپا دەکا دژی ئەم عەقڵە • لە بەرئەوە زۆر بە گرنگی دەزانێت خۆ بەرەڵاکردن لە کۆتو زنجیر و دەرچوون لە سنووری ئەم عەقڵە کورت بڕە » •

« جا ئەگەر ئەم عەقڵە بەس بوایە بۆ زانینی ڕاستییەکانی ئایینی ، ئەوا فەخری ڕازی سەرۆکی قسە زانان ـ المتكلمين ـ بە گەورەترین پیاو چاك دەردەچوو ، وە لە هەموو کەس زیاتر ڕۆ دەچوو بە ناو قوڵاییی ، و بنی دەریای ئاییندا ، بەڵام مەسەلەکە لەمەدا نییە ، بەڵکو سەرکەوتن و بەرزبوونەو لە ناسینی حەقیقەتی ئاییندا ، بەوانە دەکرێ کە بە ئیمان وبەقین تێرو تەسەلن • « ئەوانەن هاوەڵانی موحەممەد صلی الله علیه وسلم ، پاکترین دڵ و دەروونیان هەبوو ، لە هەموو کەس زیاتر لە عیلمدا قووڵ ببوونەوە ، وە لە هەموو کەس زیاتر ، زۆر لە خۆکردنی تەکەلوفیان نەبوو » • لە گەڵ ئەوەشدا هیچ جۆرە کتێبێکی پەندیاری ـ حکمة ـ یان نە خوێندبوو ، وە هیچ جۆرە دەرسێکی فەلسەفە یشیان وەر نەگرتبوو •

بەڵگە هێنانەوەی فەلسەفی «پێیەکە لە تەختە دروستکراوە» :ـ

مەولانا لەو باوەڕەدایە کە ئەو زانستانەی مرۆڤ دایهێناوە ، و ئەو پەندیارانەی ـ حکمة ـ کە دراونەتە پاڵ یۆنانیەکان ، هیچ زیاد ناکات لە مرۆڤ تەنها دوور کەوتنەوەی نەبێت لە حەقایق و بێ ئاگایی نەبێت لە کردگار ـ خالق ـ وە هیچ کەڵکێك نابەخشێت تەنها دروست کردنی « نەزانینەکی ئاڵۆز »و لە خۆ بایی بوون و سەر کەشی و لە خۆ ڕازی بوون نەبێت ، ئەوەیش بە بەڵگە هێنانەوەی لە فزی و توێکڵی بێ ناوەرۆك • وە هەر کەسێك سوورە لە سەر ئەوەی بە بەختەوەری بژی ، با زوهدی هەبێت لەم جۆرە فەلسەفانە ، کە خەڵکی لە نەزانینەوە ناوی ناوە ـ حیکمەت ـ ، جا هەر فەلسەفەیەك دا هێزاوی خەیاڵ بێت و ڕووناك نە بووبێتەوە بە نووری ـ ذي الجلال ـ پەروەردگار ئەوە دەبێتە هۆی دروست کردنی گومان و دوو دڵی ، وە دەبێتە ڕێ گرێك لێمان بۆ

گەیشتن بە پەروەردگار ، بەڵام ئەو حیکمەتانەی کە لە پێغەمبەرانەوە وەردەگیرێت ، ئەوە ئەو حیکمەتانەیە کە بە هەر کەسێك بدرێت ئەوە خێرێکی زۆری دراوەتێ .

مەولانا لەو باوەڕەدایە کە بەڵگە هێنانەوەی مەنتقیو فەلسەفیو ڕێك خستنی پێشەکی «مقدمات»و بەڵگە دانان و دەرهێنانی ئەنجام ، ڕێگایەکی دروستکراوەو بە کەڵکی هەموو بابەتێك نایەت ، وە دادی ئەوانە نادات کە ڕێی خوایان گرتۆتە بەر ، ئەوە ڕێبازێکی تەسكو کورت بڕە ، وە هەر کەسێك خوری پێوەگرتو پێوەی بەند بوو ، لە سەری ژیا ، وەکو ئەو کەسە وایە کە قاچێکی لە دار تاشراوی هەیە و بە سەربەستی خۆی ناجوڵێتەوەو بە ئاسانی ناچەمێتەوە ، بۆیە ئەم وتەیە کراوە بە پەند «قاچی پیاوی خاوەن مەنتقی لە دار تاشراوە ، وە قاچی لە دار تاشراویش پارچە تەختەیەکە کە نە نەرمی تێدایە و نە توانایشی هەیە » .

دووبارە دەڵێت : « ئەوانەی خەریکی لاسایی کردنەوەن ، وەکو تووتی بەڵگەی فەیلەسوفو ژیر بێژان دووبارە دەکەنەوەو دەیڵێنەوە ، بە بەڵگەی ئەوان بەڵگە دەهێننەوە ، ووتەیەکی وشکی مردووی بێ گیانەو ، ژیانی تێدانیە چونکە لە دڵێکی مردووەوە دەردەچێت ، چۆن ووتەی مردوو کارتێکردنو بەرو بوومی دەبێت کە لە مردوویەکەوە دەرچوو بێت ؟ » .

عەقلی ئیمانی :-

جەلالەددین لەو باوەڕدایە ، عەقڵێکی ئیمانی هەیە کە ئەوە مەشخەڵ و ڕێ پیشاندەری عەقڵی ئەم جەستەیە ـ الجسم ـ و ، هەر

ئـەوە رابەری ئەم عـەقڵە هەندەکی و کورت برە ڕابـەرە و پێشـەوای لاشەیەو ـ پێویستیەکانی جێ بەجێ دەکات و ، بەکاری دەهێنێ بۆ مەرامە ماددیەکان ، وە هەروەها دەگونجێ ئەم عەقڵە ئیمانیە ناو بنرێت بە «عەقڵی عەقڵ ـ عقل العقل » چونکە عەقڵ بە نوری ئەو ڕێـگا دەبڕێت و بە چاوی ئەو دەبینێت ، وە ئەم عەقڵە ئیمانییە بە کەس نا بەخشرێت تەنها بە خاوەن باوەڕان نەبێت ، جا ئەگـەر ئـەم عەقڵە جەستەیەش ڕوو پەڕەی زۆری ڕەش کردبێتەوە ، ئەوا ئەم عەقڵە ئیمانیەش ئاسۆی ڕووناك کردۆتەوە ، نوورەکەی بە سەر ڕۆح و دڵەکاندا بڵاو بۆتەوە •

عەقڵی ئیمانی پاسەوانی کاروانی ژیانـە ، هـەروەکو سـەربازی پاسەوانی وولآت ، چۆن داد پەروەرانە حوکم دەکات و میزانی ڕاست دەخاتە کـار وە بەرپەرچی زۆرداران دەداتـەوەو ، ستـەم لێکراوان سەردەخات پارێزگاری ڕژێم دەکات ، ئارەزووەکانی نەفسی سەرکەش و زۆردار ژێر بار دەخات و دای دەمرکێنێتەوە •

بەڵام عەقڵی جەستەیی تاوان و گوناهەکان دەڕازێنێتەوە ، وە لـە کاری بەرزو جوان ساردی دەکاتەوە ، هـەژاری بۆ خاوەنەکەی بـە دەست دەهێنێ و کاروباری لا گران دەکات ، بەڵام عەقڵی ئیمانی گرێ کوێرەی عەقڵی جەستە دەکاتەوە لـە کـاتی ناڵەباری و تەنـگانەدا بـە هاواریەوە دێت ، و قوفڵی داخراوی بۆ دەکاتەوە وە کاروبارەی بۆی ڕەخسـاوە بـەو پەڕی سوکیو ئاسانیەوە بۆی جێ ئـەو دەکـات و دەیهێنێتە دی » •

فەیلەسوف هەمیشە باسی « المعقولات » ی بێ بایەخ دەکات ، کـە هیچ گرنگیەکی نیە و ، لەو سنوورە بەو لاوە تێ ناپەڕێت هیچی تـر نازانێت ، چونـکە ئەو عەقڵە لە دەروازەوە نەچووە بەو دیوا ، و جیهانی

بەرفراوانو بەرینی نە ناسیوە کە خوای گەورە چەندین شتی سەرسوڕهێنەرو گران بەهای تێدا دروست کردووە ، وە هەروەها عەقڵە کەیشی هێشتا ساوایەو نەگەیشتۆتە تەمەنی هەرزەیی (سن الرشد) وە خونچە گوڵی فیکری هێشتا نە پشکوتووە • •

نەزانی بە نەفسو بێ ئاگایی لە ئامانجی ژیان :ـ

« فەیلەسوف عەقڵو فیکری زاڵ بوون بە سەریاو ، هەروەکو گەشت کەرێکی ستەم کار پشتی کردۆتە ئامانجەکەی ، تەوەکو لە گەشتەکەی بەردەوام بێت هەست بە دوورکەوتنەوە دەکات لە مەنزڵگاکەیو ، بێ بەش دەبێت لە گەیشتنی بەو میوایەی بۆی دەڕوات »•

« فەیلەسوف شارەزاییەکی زۆری هەیە دەربارەی زانستی بوونەوەر ، وە لە مەعلومات سامانێکی زۆری کۆکردۆتەوە ، بەڵام تا ئێستا نەزانە بە نەفسی خۆی ، خاسیەتی هەریەکە لە «جوهر» و «عرض» زۆر باش دەزانێت ، بەڵام لە ناسینی نەفس و نرخی خۆی نەزانترو گوەڕاترە ، لە گوێ درێژەکەی ماڵی خۆی ، • ئەو نرخو بایەخی هەموو شتێك دەزانێت بەڵام نرخی نەفسی خۆی نازانێت لە کاتێکدا ئەوەشدا کە ڕۆحی زانستو جەوهەری زانینو ناوەرۆکی حیکمەت ئەوەیە کە پیاو نرخو بەهای خۆی بزانێو ، ئامانجی دروست بوونی چیە بیزانێ ، و هەڵوێستی لە گەڵ بەدیهێنەری ئەم جیهانەو داهاتووی پاش مردنی دەبێ چۆن بێت » •

بانگەوازێك بەرەوحیکمەتی ئیمانی :ـ

پاش ئەم هەموو گلەیی کردنو ڕەخنە گرتنە بەم توندیو تیژیەوە

زۆر بە دڵسۆزانە بانـگی ئەو کەسانە دەکات کە خەریکن فەلسەفەو عیلمی کـەلامەوە ، بۆ دیراسـە کردنو کـەڵك وەرگرتن لە « حیکمەتی ئیمانی» بە پەرۆشەوە ئامۆژگـاری‌یان دەکاتو دەڵێت :ـ « تاکـەی خـۆ خەریك کردن بە فەلسەفەی یۆنانیو حیکمەتی ماددیەوە ؟ وازتان هێناوە لە « حیکمەتی ئیمان » کە بریتیە لە ووتەی پێغەمبەران و لە لای خەلیفەکانو زانا ڕەببانیەکانیش دەست دەکەون • دەست بکەن بە خوێندن و تێفکرین تێیــدا » • وە دەڵێن زانستی ڕاستەقینە پەیدا نابێت تەنها لــە ڕێی خاوێن کردنی دەروونەوە نەبێت ، وە ئەگەر پەڕەی دڵ خاوێن بۆوە ، لەو زانستە نەخشکراوانەی پێشوو ، ڕووناك بۆوە ، ئـەوا حیکمـــەتی ئیمانی تیایە سەر هەڵ دەدات و ، زانستی پێغەمبەرانی تێدا دەردەکەوێت و کانیاوی حیکمەت لەسەر زوبانی هـەڵ دەقوڵێت ، پاشـان دەڵێت : « خـۆت ڕووتو بێ بەری بـکە لە سیفەتەکـانت تاوەکو دەروونتو حەقیقەتی خۆت ببینیت ، ئەو کاتە لە کانـگای دڵتا زانستی پێغەمبـەران بەدی دەکـەیت بـە بێ کتێبو مامۆستاو ڕابەر ، ئاوێنـە تا وەکو زیاتر خاوێنو ڕوونتر بێتەوە ، زیاتر نوور تیایدا دەدرەوشێتەوە ، ئەگـەر دەروازەی دەروونت کرایەوە ئەوە لەوێوە بەبێ هۆ کـارو بێ پـەردە نوری خوای گەورە دەچێتە ناوەوە •

لێکۆڵینەوە قسەزانی‌یەکانو شێوازی مەسنەوی تیایاندا :ـ

جەلالەددین هەر بەوەندەوە نە وە ستاوە کە ڕەخنەی تێـکڕایی بگرێت لـە بیروڕای فەلسەفی و بەرنامەی ـ علم الکلام ـ و مل کەچی لە ئاستی هـەموو ڕووکەشیو سەرزاییەك بەوەش قایل نەبووە کـــە بە تەنیا گرنگی بـدات بە ڕۆح و ویژدان و هـەواڵ زانین بـە هـۆی هەستیارە ناواخینەکانەوە ، بەڵکو گەڕاوە بە شوێن بابەتەکانی ووتـەو

دۆزینەوەی گیروگرفتەکانی بە شێوازێکی ڕێك وپێك ونایاب ، وە باسە گرنگەکانی بەشێوەیەکی وا جوان خستۆتە ڕوو ، کە دڵ بە ئاسانی دەیگرێتە خۆی ، وە خاوەن چێژی ڕاستەقینە زۆری پێ خۆشە ، وە گوێ گرو خوێنەر ڕاستەوخۆ دەزانن ئەوانەی کە لێی دەدوێت هەمووی بەڵگە نەویستن • وە ڕاستیەکی ئاشکرای بێ تەمومژن ، کە هیچ جۆرە ئاڵۆزیو وشکیو ڕوو گرژی تێدا بەدی ناکرێت ، ئەو مەسەلانەی کە فەلسەفە پێوەی ماندوو دەبێت وەکو ئەوە وایە کە بەرەو ئاسمان بەرزبێتەوە ، بە چنگ هەوا بگرێت ، لە هۆنراوەکانیدا ئەمانەی زۆر بە ڕوونی تێدا دەردەکەوێت •

وە لە سەر ئەوە سوور نیە ـ وەکو قسەزانو فەیلەسوفەکان ـ کە دەبێت بەرامبەرەکەی بە قسەو بەڵگەی دوورو درێژو هێنانو بردنێکی زۆر بەزێنێت ، وە بە شازو یاخویا هەڵبداتو مەسەلەکە گەورە بکاتەوە بەڵکو سوور بوونی لە سەر ئەوەیە کە دڵی بەرامبەرەکەی بخاتە جۆش و وای لێ بکات قسەکانی وەربگرێت و لای موحەقەق بێت بە شێوەیەك وەك ڕار و نیازی خۆی بۆ دەر ببڕێت ، بۆیە مەسنەوی مەزن دادەنرێت بە سەرچاوەی ئیمانێکی نوێو پێویست لە هەموو سەدەیەکدا ، دڵی تەنگ، بە خوێندنەوەی دەکرێتەوە ، وە عەقڵی پەشۆکاو بە دیراسەت کردنی ئارام دەگرێت ، وە زۆربەی خوێنەرانی مەسنەوی چارەی گیرو گرفتەکانیانی تێدا بەدی دەکەن و شیفای دەردە کانیانی لێ دەردەهێنن ، مەولانا لەم لایەنەوە دادەنرێت بە دامەزرێنەری زانستێکی نوێ وە ئەگەر نا چاریش بین بۆ بەکارهێنان زاراوەی فەلسەفە بۆ ئەم مەبەستە ، ئەوا ئەو دادەنرێت بە دامەزرێنەری فەلسەفەیەکی نوێ ، وە مەولانا لەمکارەیدا دادەنرێت بە پێشەوایەکی « موجتەهید » بە تەنها شوێن

کەوتووی قورئانی پیرۆزەو ، بۆ فیترەتی ڕاستو ڕەوانی نەبێت بۆ کەسی تر گوێ شل ناکات •

خوای بەدیهێنەرو بەڵگەکانی بوونی :ـ

مەولانا لە بەڵگە هێنانەوەیدا بۆ سەلماندنی بوونی خوای گەورە ڕێڕەوی فەلسەفەو بەرنامەی قسە بازیو دەمەتەقێی «الکلامیە» باوی ئەو سەردەمەی نە گرتبۆوە بەر ، بەڵکو ڕێڕەوی قورئانی پیرۆزی کردبووە دەستووری ژیانی ، لە سەر ئەو بناغەیەی کە دروست کراو بەڵگەیە بۆ بوونی دروست کەرێك ، وە جوڵێزاو بەڵگەیە بۆ بوونی جوڵێنەرێك ، وە نموونەی حەکیمانەی جوانو قەشەنگی هێناوەتەوە بۆ ئەم مەبەستەیو فیترەتی ڕاستو ڕەوانی مرۆڤ دەخاتە جوولەو ، دەیگەیەنێتە ڕادەیەك کە لە لای مەحاڵ بێت **بوونی هێنراو بە بێ** بوونی بەدی هێنەرێك، وە جوڵێنراو بە بێ بوونی جوڵێنەرێك ، وە کارتێکراو بە بێ بوونی کاریگەرێك ، جا بەو پەڕی ساکارییو متمانەوە دەڵێت :ـ پێنوسێك دەبینت بە سەر کاغەزێکدا دێتو چاوت لە دەستەکە نیە کە دەیجوڵێنێت ، ئەسپێك دەبینیت لە کاتی تاو داندایەو سوارەکەی نابینیت ، تیرێك دەبینیت دەرچووەو کەوانەکەی لە چاو دیار نیە ، خەڵکی دەبینیت بەڵام بەدیهێنەرو ژیان بەخشەکەی نادیارەو بە چاو نابینرێت ، بەڵام ئایا جوولان بەڵگە نیە بۆ بوونی جوڵێنەر ؟ وە هاژەی با بەڵگە نیە بۆ بوونی «با» ، وە خوڕەی ئاو بەڵگە نیە بۆ بوونی ئاو ، لە کاتێکدا کە شنەی با هەڵ دەکاتو گەڵاو چڵو پۆپەکان دەشەکێنەوە ، دەبێ ئەوەت لە یاد نەچێ کە یەکێك هەبێت ئەو بایە دەخات جووڵە ، چونکە لە گەڵ هەموو جوڵێنراوێکدا جوڵێنەرێك هەیە ، ئەگەر ناتوانیت کارتێکەر بەدی بکەیت خۆ کۆڵەوار نیت لە دیتنی کارتێکراو و شوێنەواری ئەو

کارێکەرە ، کاتێك لە شێکی زیندوو دەبینیت جووڵەی تایەو دەژی ، هەر چەندە ڕۆحیش بەدی نەکەیت بەڵام سەرچاوەی جووڵە و ژیانە لە لەشی زیندووەکاندا ، ئایا تیشکی نوورو ڕووناکی جیهان گەورەترین بەڵگە نیە بۆ بوونی خۆر ؟ » •

گرنگی تەنها لەوەدا نیە کە ئەم بوونەوەرە هەیە و بەس ، بەڵکو گرنگی لەوەدایە کە بەو پەڕی نیزامو ڕێك وپێکی دروست کراوەو ، هەموو شتێك لە جێی شیاوی خۆی دانراوەو ، هەموو شتێك بە ڕێژەیەکی گونجاو دروست کراوەو دامەزرێنراوە ، وە هەموو شتێك نیزامێکی نەخشەکراوی هەیە ، بە هیچ جۆرێك لێی لا نادات ، لە ئاستیدا سەرپێچی ناکات ، وە هەر ئەستێرەیەك نیزامێکی تایبەتی خۆی هەیە ، خۆرومانگیش نیزامی خۆیان هەیە ، باوەو وریش وەکو فیلی سەرکەشو ووشتری بەرەڵا بێ نیزام نین • بەڵکو هەموویان ملکەچی چەند نیزام و ڕژێمێکی تایبەتین کە هەڕەمەکیو بەرەڵایی و سەر پێچی کردنی تدا بەدی ناکرێت •

« لا الشمس ينبغي لها أن تدرك القمر ، ولا الليل سابق النهار ، وكل في فلك يسبحون »(١) ، « والسحاب المسخر بين السماء والارض»(٢) دەڵێت :

ئەگەر ناتوانی فەرمانەکانی خواوەندی گەورە و کاروباری ئاسمانی بە دوو چاوی خۆت ببینیت ، چاوێك بگێرە بە بوونەوەرو نیزامەکەی ، وە خۆرو مانگ دوو نووری ژێر بار خراون بە هەمیشە لە سوڕانەوەدان بە بێ وەستانو گوێ ڕابەڵن بە بێ سەر پێچی کردن ، وە ئەستێرەکانیش

---

(١) سورەتی یس ئایەتی (٤٠)
(٢) سورەتی بقرة ئایەتی (١٦٤)

جغزی تایبەتی و جێگای نەخشەکراوی خۆیان هەیە ، هەورە بروسکە یش لە دەنگی ئاگر دەچێو ، هاتوو چۆی ڕێك دەخاو فەرمانی بــۆ دەردەکا ، کە فلانە دۆڵو شیو ــ ناوچە ــ ئاو بداتو ، فلانە ناوچـــە ئاو نەدات ، وە هەر کاتێك بێ ئاگا بوو ووریای دەکاتەوە » •

هۆی هێنانەبوون :ــ

مەولانا ڕای وایە کە خوداوەندی گەورە ئەو بونەوەرو دروســت کراوانەی لە بەر سوودی تایبەتی خۆی نە هێناونە تە بوون ، بەڵــکو بۆ کەڵــکی مرۆڤ خۆی دروستی کردوون ، بۆ ئەوەی هــەموو هــێزو تواناو بەهرەیەکی بخاتە کارو بــکاتە کەماڵی تــەواو ، پاشــان دەڵێت پغەمبەران فەرموویانە : خوای گەورە دەفەرموێ : مەبەستی مــن لــەم دروست کردن و هێنانە بوونە چاکە و منەت کردنە بــە سەر خەڵکیداو ، بۆ کەڵك وەرگرتن لە من و ، نیعمەتو بەروبوومەکانمە ، چونــکە دروستم نەکردون بۆ ئەوەی کەڵکیان لێ وەربگرم و پێداویستی خۆمیان پێ جێ بە جێ بکەم ، بەڵکو دروســتم کردوون کە فەیزێــك بێت بــۆ بوونەوەرو دەرخستنێك بێت بۆ « السخاء والجواد » • کە دوو سیفەتــن لە زاتی خواوەندا •

پێغەمبەرێتیو پێغەمبەران :ــ

مەولانا دەڵێت پێغەمبەران ــ سەلامی خوایان لێ بێت ــ با خۆیان تاریفی خۆیان بکەن وە لە سەر زمانی ئەوان دەگێڕێتەوەو دەڵێت : ئەوان‌دەڵێن « ئێمە پزیشکی گیانین و قوتابی پەروەردگارین دەریا بۆ ئێمە دوو لــەت بووەو ، کانی لە ناو بەردا بۆمان هەڵ قوڵاوە ، پزیشکی جەســتە بــە دەست لێدان و پشکنین نەخــۆشی دەناســن ، بــەڵام ئێمە بــە نووری

پەروەردگار سەبر دەکەین و بە سروشی خوایی گفت دەکەین ، ئـــەو پزیشکانە زانستیان دەربارەی خۆراك و بەروبوومەو ، کەڵك و زیان و کاریگەریتی خۆراك و دەرمان دەزانن لە جەستەی مرۆڤدا ، بەلام ئێمـە پزیشکی قسـە و کـرداری بیروبـاوەڕو ڕەوشـتینو ، خەڵـکی ئاگادار دەکەینەوە بە بوونی پاداشتو سزای کردەوەو ڕەوشتو ، کاریـگەری ئەمانە لە سەر ژیانو ئەنجامەکەی لە پاش مـردن ، وە دەڵێین ئـەگەر هەڵسایت بە فلانە کردەوە بەختەوەرو سەر فراز دەبیت ، وە ئەگـــەر فلانە کردەوەت نـواند ، ئەوا دامـاوو سەرگەردان دەبیت ، فـــلانە ڕەوشت دەوایەکی بە کەڵکە ، وە فلانە ڕەوشت ژەهرێـکی کوشندەیە ، وە فلانە بیروباوەڕ هۆی ڕزگاری و بەختەوەریەو ، فلانـە بیروباوەڕ تێکدەرو لەناو بەرە ، دەلیلی پزیشکانی جەستە بۆنو ڕەنگ و تامـە ، بەلام دەلیلی ئێمە فەرمودەی خوداوەندو ڕاگەیاندنو ئیلهامەکانیتی » .

پێغەمبەر موعجیزەیەو خۆی بەڵگەیە لەسەر پێغەمبەریتیەکەی :ـ

جەلالەدین بەڵگەی دەرەکیو موعجـیزەو بەڵـگەی قسەزانـــی « الکلامیة » ناهێنێتەوە بۆ سەلماندنی پێغەمبەرایەتی پێغەمبەران ، بەڵـــکو دەڵێت :

« هەموو شـتێك لە پێغەمبـەراندا بەڵـگەیە لە سەر ئەوەی کـە پێغەمبەرێکی نێرراوە لەلایەن خودای گەورە ، بەڵکو ژیانو خوو ڕەوشتو نەریتو هەڵسو کەوتی موعجیزەیەکی تەواوەو ، بەڵـگەیەکی ڕاســتە لە سەر پێغەمبەریەتیەکەی ، بۆیە کاتێ کە « عەبدوڵای کوڕی سەلام » کە زانیەکی جووەکان بوو » چاوی بە ناوچەوانی پێغەمبەر صلی الله علیه وسلم کەوت ، ووتی : « قەسەم بە خوا ئەم ناوچەوانە ناوچەوانـــی درۆزن نیە » .

« هەر کەسێ عەقڵێکی ساغو تەبیعەتێکی ڕاستی هەبێت ، هەست بە ئیعجاز دەکات لە دەنگ و ڕەنگی پێغەمبەر صلی الله علیه وسلم ، لە پاش ئەمانە پێویست بە هیچ بەڵگەو سەلماندنێك ناکات » •

لە نێوان پێغەمەرو ویژدانی نەوەکەیدا جۆرە بەیەك گەیشتنێك هەیە :ـ

مەولانا ڕای وایە کە لە نێوان پێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم) و ویژدانی نەوەکەیدا جۆرە گونجانێکی شارراوەو ، بە یەك گەیشتنێکی ڕۆحی هەیە ، پێغەمبەر «صلی الله علیه وسلم » بە هەرچی چونێك گفتی کردبێت خێرا گوێ گرانی خاوەن ویژدانی ڕاست لە نەوەکەی بە ڕاستیان زانیوەو پێشوازیان لێ کردووە ، وە بە بیستنی فەرموودەکانی هەڵقونیونەتەوەو لەخۆشیاندا گۆرانیان بۆ ووتوە ، چونکە دەنگێکی پاكو بێ گومانەو ، ئاوازێکی غەریبە کە بە هیچ جورێك لە چەشنی ئەم جۆرە ئاوازانە لەمەو پێش بە گوێیاندا نەچووە ، چونکە هیچ جۆرە لە یەکچونێك نیە لە نێوان دەنگی ئەم پێغەمبەرەو ، دەنگی هەموو خەڵکیو ئەو وێژەو فەلسەفەو زانستەی کە پێی ڕاهاتوون ، وە دەڵێت : هەر کاتێك پێغەمبەر صلی الله علیه وسلم دەنگی بەرزکردەوە بۆ بانگدان و هانای برد بەرەو پەروەردگار ، ڕۆحی هەموو نەوەکەی خۆشی ڕوویان تێ دەکاو کڕنووشی بۆ دەبەن ، چونکە ئەم جۆرە بانگە هیچ کەس لەمەو بەر گوێی لێ نەبووە ، هەر کە دەنگی ئەم ئاوازە غەریبە بەرز بۆوە هەموو بەختیار ناسێك بە خێرایی بە دەمیەوە دێنو دەڵێن :ـ

« **ربنا اننا سمعنا مناديا ينادي للايمان أن آمنوا بربكم فآمنا** »(١)

پاشان دەڵێت : خاوەن باوەڕ پێویستی بە دەلیلی دەرەکی نیە بۆ سەلماندنی ڕاستگۆیی پێغەمبەر «صلی الله علیه وسلم» ، ئەگەر هاتو

---

(١) **سورتی آل عمران ئایەتی (١٩٣)**

میزاجی ساغو تەبعی ڕاست بێت ، چونکە دەلیل بۆ ئەم مەبەستە لـــە دەرووونی گــوێ گر دایە ، لە سەر ئەم بناغەیەش نیزامی زبان پێـــك دێت ، ئایا دەگونجێ یەکێـــکی تینوو بانگت بکەیت بۆ ئاو خواردنەوە ، پێت ووت ئەم پەرداخە ئاوی تێدایە ، ئایا پێت دەڵێت بەڵگەت چیە ؟ چۆن باوەڕت پێ بکەم ؟ ئایا دەگونجێ دایکێکی میهرەبانی بە بەزەیی منداڵەکەی بانگ بکات بۆ ئەوەی شیری بداتێ ، پێی بڵێ بەڵگەت چیە بۆ ڕاستی ئەم قسەیەت ؟ تاکو لە شیرەکەت تێر بخۆم !! دە بوونی تینوویەتی لـــە دەروونی یەکێـــکی تینووداو بوونی برسێتی لە منداڵێکی ساوادا ، وە بوونی « ئیخلاص » لە دڵی بانگ کەردا بەسە بۆ ڕاستبەك کە پێویستی بە هیچ جۆرە بەڵگەیەك نیە !! » .

مەولانا لەو باوەڕەدایە کە موعجیزە نابێتە هۆی دروست بوونـــی ئیمان .. چونکە بۆ دەم کوت کردنو بەزاندنی دوژمنو ، کــوڵەوار کردنی کەللە ڕەقانە ، ئەوەی کە ئیمان دروســت دەکات لە دڵانــداو ، مرۆڤ دەخاتە ژێر باری گوێڕایەڵیو دروستکردنی خۆشەویســـتی بریتیە لە یەکگرتنو گونجانی ڕۆحی چونکە موعجیزە بە زۆر سەپاندنەوە بە سەرا سەپێنراویش سنگی فراوان نابێتو دڵیشی ناکرێتەوە » .

پاشان سیفاتو ، ڕوخسارو ، لێ هاتوویی و ، بە جەرگی پێغەمبەران باس دەکـــات ، بێگومـــان دەبێ کەڵکیان لێوەربـــگرێت لـــە ڕووی ئەدەبو ڕەوشتو ڕێزگرتنەوە ، داوای چاکی گوێ گرتن بۆیانو ، ڕوو وەرگێرانی تەواو بەرەو ئەوان دەکات ، عیزەتی نەفسو سەربـــەرزیو لێهاتوویی پاشاو گەورەکانیان تێدایە ، کاریان ئەوەیە ئەوان بدوێـــنو بە ئێکرا خەڵکی گوێباز بۆ بگرن وە فەرمان دەرکەنو هـــەموو بۆیان گوێ ڕایەڵ بن ، ئەوەی نەنگی هەبێت لە ئەدەبو ڕێزگرتن لە گەڵیاندا ،

ئەوە بێ بەش دەبێت لە کەڵك وەرگرتن لێیانو لە ناو دەچێت •

لە پاشان دەفەرموێت : « چۆن ئەم مل کەچیو ڕێزگرتنە لێیان بە سەیر دەزانرێت کە لە بەرزترین جێگاوە هاتوونو ، پەیامەکەیان لە لایەن خودای پەروەردگارەوە هێناوە •

حیکمەتی ڕۆژی قیامەتو زیندووبونەوە :ـ

تێ ڕوانینی مەولانا دەربارەی ڕۆژی قیامەتو زیندووبونەوە پێچەوانەی تێ ڕوانینی خەڵکیە بە گشتی ، مەولانا ڕەش بین نیەو بە چاویلکەی ڕەشەوە ناڕوانێتە مردن ، وە مردن دانابێت بە کۆتایی هاتنی ژیانێکی بەختەوەری بە نرخی گران بەها ، بەڵکو بە پێچەوانەوە دای دەنێت بە سەرەتای ژیانێکی هەمیشەیی نە بڕاوەو ، گوزەرانێکی پڕ لە بەختیاریو ڕەزامەندیو،سەرەتایەکە بەرەو پێش کەوتنی هەمیشەییو ژیانێکی ڕازاوەی بەردەوام ، دوای ڕوخاندن نەبێت ئاوەدان کردنەوە ڕوونادات ، وە گەنجینەو خەزنەی گرانبەها نادۆزێتەوەو ، دەرناهێنرێت دوای هەڵکەندنی زەوی نەبێت ، وە ئەگەر خانویەکت بینی دەی ڕوخێنن و تێکی دەدەن ، دەبێ بزانیت کە لە دوای ئەم کارە نەخشەیەکی تازەترو کۆشکێکی نوێ تر دروست دەکرێت ، هەروەها پەروەردگار لاشەکان تێك دەدات بۆ ئەوەی سەر لە نوێ چاکی کاتەوەو وە لە سەر شێوەیەکی تر دروستی بکاتەوە ، وە ئەم خانووە تێك دەدات بۆ ئەوەی ئەو خەزنە شاراوەیەی تیا دەر بهێنێتو بینایەکی نوێی لێ دروست کاتەوە •

دارو درەخت تا گوڵ نەکاو ، ئەو گوڵانەش هەڵ نەوەرێت بەروو بوم نادات بە هەمان شێوە ڕۆحیش بە گوڕترو بەهێز تر نابێت و

بەرگێکی نوێو قەشەنگ لـە بەر ناکات ، تاوەکو لاشەی «فانی» نەڕوخێنرێو لانەبرێتو تەمـەنی کاتیش هـەڵ نەگیرێت ، خـوای پەروەردگار کە ـ جواد مطلق ـ ە ئەو نیعمەتەی کە بەخشیویەتی هەڵی ناگرێت ئەگـەر نیعمەتێکی چاکترو زۆرتری بۆ نەبەخشێت وە ئـەم ژیانە لاوازو نەخۆشە هـەڵ ناگیرێت کە شایستەی ئەوە نیە ناو بنرێت ژیانی نەبڕاوەو ، هـەتا هەتایی گـەر بێتو ژیانێکی فراوانترو تەمـەن درێژترو جوانو ڕازاوەتر نە بەخشێت ، هـەر کـەسێك بینی کـە پەروەردگار یەکێك لە دۆستەکانی خۆی دەمرێنێت ، دەبێ ئەوە بزانێت کـە ئەو بەرگـەی پێوەی ڕاهاتووە لە بەریا دای دەکەنێ وشتێکی تری وای بۆ دەبەخشێت کە نە چـاو بینویەتی و ، نـە گوێ بیستویەتی و ، نە بە خەیاڵی کەسیشدا هاتووە » •

وە بە شێوەیەکی درێژ باسی دەکاتو دەڵێت :

« لـە پێش هـەموو دروست کردنێك دەبێت تێك دانێك هەبێت ، وە لـە پێش هـەموو نوسینێك دەبێت کوژانەوەیەك بێت ، نوسـەرێك کـاتێ دەیەوێت لەسـەر پەڕەیەك بنوسێت ئـەوا دەبێت ئـەوەنەخشو نوسراوانەی پێشوو بسڕێتەوە ، وە ئەگـەر مرۆڤ بیەوێت ئاو دەربهێنێت ئەوا دەبێت زەویەکـە هـەڵ کەنێت ، وە ئەگـەر جوتیـار بیەوێت کشتوکاڵ بچێنێت دەبێت زەویەك هەڵبژێرێت کە هیچ جۆرە چێنراوو ، ڕووەکێکی تێـدا نەبێت ، هـەر کاتێك هـەر شتێك کە سیفەتی فـەنای زیاتر تیا بێت ئەوە سڕینەوەی ئاسانترەو ، نوسینەکەی تەمەنی زۆرترەو درێژترە . » •

بەو پەڕی ڕەوان بێژیو حیکمەتەوە دەڵێت :

« تاوەکـو هـەژاری زیاتر بێت ئـەوا بە دەست هێنـانی سیفەتی

خــاوەتی و دڵ فراوانی زیاتر دەبێـت ، وە دەوڵەمـەندو سەخیەکـان دڵیان زیاتـر نـەرم دەبێتو دەکەوێتە جۆش بۆ ئـەو هـەژارانەی بێ دەرامـەتن » .

ڕەوا نیە لە مردن بترسین :ـ

مەولانا دەڵێت : « لە بەر چیـە ترسان لـە مردن ؟ بۆ چی ئـەم ڕاکردنـە لـە مردن ؟ تۆ بە بەردەوامی لـە جوڵاندای لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر ، وە لە نە بوونەوە بۆ بوون ، وە لە بوونەوە بۆ نـەبوون هەروەها بەردەوامی لـە بەرگ داکـەندنولەبەرکردنی بەرگێـکی تر ، هەتاوەکو لـەو چوار توخمەوە گەیشتیتە قاڵبی مرۆڤایەتی ، وە ئەگـەر خۆت گیر بکردایە بە بارێکەوەو ، دەستت پێوە بگرتایە ، وە سور بویتایە لە سـەر ئەوەی کە لەو بارەدا بمێنیتەوەو ڕازی نـەبوتیایە کـە بچیتـە بارێکی ترەوە ، ئەوا هەر لە سەرەتاییدا دەمایتەوە نەدەگەیشـتیتە چڵـە پۆپەی مرۆڤایەتیو لوتکەی کەماڵاتی زانستیو ڕۆحانیەت ، ئایا تەنها لە ڕێـگای « فەناوە ، مانەوە «بەقا» ت دەست ناکەوێت ؟ جا بۆ ڕادەکەیت لە «فەنایەکی» نوێ کە پێشەکیەکە بۆ بەقای نوێتر ، بۆ خۆت گیرکردووە بەم ژیانە بڕاوەیەو پێوەی نوساوی ، سـەرەڕای ئەوەی کـە ژیانێکت بۆ بەجێ دەهێڵێ کە نە بڕانـەوەی تێـدایەو نە ترسو خـەمو پەژارەی تێدایە ؟! » .

پاشان دەڵێت : « ئایا لـەم ژیانی دونیایەدا مردنت تاقیکردۆتەوە ؟! کە ئەگەر مرۆڤ لەم ژیانە جیابۆوە ژیانێکی نەمری بە دەست دەهێنێتو بە هیچ جۆرێك مردن نابینێت ؟ » .

وە دەڵێت : « لێرەدا جیـاوازی هەیە لە نێوان مردنو مردنێـکیتر

مردنی پیاوچاکان ـ العارفون ـ ناپێورێت بە مردنی نەفامانو تێکڕای خەڵکی ، پیاو چاکان بۆ جیابوونەوەیان لەم ژیانە بڕاوەیە ، نە ئازار دەچێژن وە نە خەمو پەژارەش دایان دەگرێت ، بەڵکو بەو پەڕی دڵ خۆشیو ڕوو گەشیەوە پێشوازی لە مردن دەکەن ، مردن لە لای ئەوان دروست بوونی ژیانێکی نوێیە ، پەیامی سەرکەوتنو ڕزگاربوونە ، ئەو ڕەشەبابەی خوای گەورە ناردییە سەر گەلی هود ، دۆزەخو سوتێنەر بوو بۆ بێ باوەڕەکان ، وە بۆنی گوڵاوو نیعمەت بوو بۆ خاوەن باوەڕەکان ، هەروەها مردن بۆ بێ باوەڕەکان ژەهرو بەڵایە وە بێ بەشیو سەرزەنشتیو لە ناوچوونە ، بەڵام بۆ خاوەن باوەڕەکان شنەبای چارەسەری دەردەدارانەو هەوایەکی شێداری پڕ لە گوڵاوە .

زۆرکارەتیو خوایشکارەتی یان پەسەندکارەتی :..
الجبر والاختیار

جەبرو ئیختیار لە مەسەلە هەرە گرنگو ئاڵۆزەکانی ئەو سەردەمە بوو ، کە بۆشاییەکی زۆری کتێبەکانی قسەزانی گرتبۆوە ، کۆمەڵێکیان بیروڕایان گەیشتبووە ڕاییەك کە نەفی «الاختیار المطلق»(١) یان دەکردو بوونی «الجبر المحض»(٢) یان دەسەلماند ، وە لە ناو مێژووی کۆمەڵو میللەتاندا ناونران بە «الجبریة» ، وە جەلالەددین بە شێوەیەکی ماقوڵانەو ، بە ڕوونی بە پەرچی دەدانەوەو دەیفەرموو :

---

(١) هەموو شتێك بە ئارەزووی خۆی دەکاتو خوای گەورە پەیوەندی پێوە نیە

(٢) ئەدەمیزاد هەموو کردارێکو ڕووداوێك بە زۆر بەسەریدا سەپێنراوە بێ ئەوەی دەستی خۆی تێدابێت .

« ئەگەر جەبری موتلەق ببوایە ، هیچ کاتێك « الامر والنهي » ئەوە بکەو ئەمە مەکە » دەرنەدەکرا بۆ مرۆڤ ، وە بە شەرعو ئەحکام تەکلیف نەدەکرا ، ئایا شتی وا بووە مرۆڤێك بە بەردێك بڵێ ئەمە بکەو ئەوە مەکە ، پاشان دەڵێت :

« قورئانی پیرۆز پڕیەتی لە فەرمان کردنو ، نەهی کردنو ترساندن ـ امر ونهي ووعيد ـ وە نەمان بیستووە کە خاوەن هۆشێك ئەمر بکات بەسەر خۆڵدا ، یان نەهی بکات لە ئاسن » .

باوەڕی «الاختیار» لە لایەن مرۆڤو گیان لەبەرانەوە :ـ

مەولانا دەڵێت : سروشتی مرۆڤ لەسەر بیروباوەڕی ئیختیاری پێك هێنراوە ، وە خۆی لە ژیانی ڕۆژانەیدا ئەم عەقیدەیە دەهێنێتە دی و ، جێ بەجێی دەکات بە هەڵسو کەوت و کردەوەکانی قەراری ئەم جۆرە ئیختیاریە دەدات و ، ئینکاری « الجبرية » دەکات ، سزای بێ گیان نادات ، وە تووڕە نابێت لە دارو بەردو ئاگرو ئاوو هەوا ، هەر چەندە ئازارو ئەشکەنجەی لە لایەن ئەم شتانەوە توش بێت ، پاشان پرسیار دەکات « ئەگەر لە بنمیچیماڵەکەتانەوە پارچە دارێك بە سەرتا کەوتە خوارەوەو ، برینداری کردیت ، و خوێنت لە بەر ڕۆیشت ، ئایا لەو کەرتە دارە تووڕە دەبیت ؟ وە ئایا گلەیی لێ دەکەیت و ، پێی دەڵێت : بۆ چی دەستمت شکاند یان خوێنی سەرمت پڕاند ؟ هەروەها ئەگەر ئاوو لافاوێك هاتو هەرچی شتو مەکت هەیە هەمووی سەر ئاو خست ، و تەڕی کردو لەگەڵ خۆیا بردی ، وە یان هەوایەك هەڵی کردو سەرو مێزەرەکەی فڕاندی ، ئایا تووڕە دەبیت لەو ئاوو هەوایەو ، ڕووی گلەیی تێ دەکەیتو سزای دەدەیت ؟

بەڵام ئەگەر کەسێك ویستی سەر زەنشت بکات و شەرەف و ناموست بەرێت ، ئەوە خێرا شەلاوی بۆ دەبەیت و سزایەکی توندی دەدەیت ، ئەمەیش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە جیاوازی دەکەیت لە نێوان (المجبور والمختار – زۆر کاری پەسەند کار) وە باوەڕت وایە کە مرۆڤ خاوەن ئیختیار و ویستی خۆیەتی و ، لێی دەپرسیتەوە و گلەیی لێ دەکەیت ، سزای دەدەیت و ، شکاتی لێ دەکەیت ، لۆمەی دەکەیت و ، عوزریشی لێ وەرناگەیت چونکە (مخیر)[1] ، نەك (مجبور) بێت » .

جەلالەددین بەمەندەوە ناوەستێت بەڵکو بڕیاری ئەوە دەدات کە گیان لەبەریش ئەمە دەزانن ، جیاوازی دەکەن لە نێوان (المجبور والمختار) فیترەتی ئەوەی پێ نیشان دەدات ، ئەگەر بەردێکت گرتە سەگێك هێرشت بۆ دێنێت و پەلامارت دەدات ، نەك پەلاماری بەردەکە بدات و تۆڵەی لێ بکاتەوە .

شەرمەزاری بۆ تۆ ئەی مرۆڤ کە جەبریەت دەدەیتە پاڵ مرۆڤ ، کەچی گیاندارێکی بێ عەقڵ پێشت کەوتووە لە تێگەیشتن و زانینی ئەم حەقیقەتە .

وە دەڵێت : « مرۆڤ ئەم ڕاستیە دەزانێت بەڵام خۆی لێ گێل دەکات لە پێناوی هەوس و بەرژەوەندی خۆی ، هەروەك ڕۆژوانێك وایە کە سوور دەزانێت ڕۆژ بۆتەوەو ، بەیانیە بەڵام ڕووی خۆی لەو ڕووناکیە وەردەگێڕێت و دەرگا لە سەر خۆی دادەخاو بەردەوام دەبێت لە سەر خواردن و خواردنەوە .

---

(۱) بە ئارەزووی خۆی بووە نەك بەزۆر پێی کرابێ .

بنۆس‌و بنۆسیار « العلة والمعلول » :ـ

کۆمەڵە ئیسلامیەکان ، کەوتبوونە گێژاوی مەسەلەی هۆکان‌و بنۆسەکان بە بەشێوەیەکی زیادە ڕەوی ڕێبازی حەکیمەکان وابوو ، لە گەردوون مل کەچیەکی تەواوی هەیە ، بۆ زنجیرەی بنۆس‌و وبنوسیار ـ العلة والمعلول ـ وە بنۆسیاری بە هیچ جۆرێك لا نادات لە بنۆس ، و (المسبب ـ هەر شتێك کە دروست دەبێ) جیا نابێتەوە لە هۆکەی (السبب) موعتەزیلەکانیش ـ المعتزلة ـ لە گەڵ ئەم ڕایەدا بوون • ئەگەر بڕیاری عیللەتی شتێکیان داو ، یان ڕایان وابوو دەربارەی خاسیەت‌و کاریگەرێتی لەشتێکدا ، زۆر بە توندی بەم بیرو ڕایەیانەوە دەنوسێن ، و لایان وایە پێچەوانەی ئەمەیش مەگەر بە دەگمەن ڕوودات • لە بەر ئەوە دەیان بینی زۆربەدووری دەزانن ، ڕوودانی شتێك بە پێچەوانەی خاسیەتەکەیەوە بێت‌و بە بێ هۆ ڕوودات • وە هەوڵ‌و تەقەلا دەدەن بۆ هۆ هێنانەوەی ـ التعلیل ـ ئەو شتانەی کەلە قورئان‌و حەدیسدا هەیەو ، وە گوێزانەوەی تەواترەکەی لە موعجیزەو خاریقەوە بۆ هۆی ئاسایی‌و ، عیللەتی ـ بنۆسی ـ سروشتی ، ئەگەر لەم کارەیاندا سەر نەکەوتن ئەمەیش مەگەر بە دەگمەن ڕوودات ، بە ناچاری دان دەنێن بەوەی کە موعجیزەیە •

بەڵام ئەشعەریەکان ـ الاشاعرة ـ لە سەرێکی ترەوە بە پێچەوانەی موعتەزیلەکانن ، ڕایان وایە کە هیچ شتێك عیللەتی ـ بنۆسی ـ شتێکی تر نیە ، وە نە خاسیەت‌و نە کاریگەریشی هەیە لە هیچ شتێکدا ئەم زیادە ڕەویەش بووە هۆی زیان بەخشین‌و ئاژاوە نانەوە ، وای لێ هات هەر کەس بە ئارەزووی خۆی ، چی بویستایە دەیووت وە چی نەویستایە ئینکاری دەکرد ، وە زوربەی خەڵك لەم ڕێگەیەوە کەوتنە ئینکاری کردن و ڕەفزکردنی هۆکان ـ الاسباب ـ وە بوونە هۆی بێ ئیشی‌و تەمەڵی •

هۆکـان ـ الاسباب ـ حەقیقەتە : بەلام بەدیهێنەرەکەی تەلـــە کارکەوتووەو نە وازیشی هێناوە

بەڵام ڕێبـــازی شێخ جەلالەددین مـام ناوەندی بوو لە چـاو دوو ڕێبازەکەی تر ، ڕای وایە کە (الاسباب ـ هۆکان) حەقیقەتە ، و (بنۆس و بنۆسیاری) و (الاسباب والمسببات ـ هۆر ئەوەیشی بۆتە هۆی دروستبون بە یەکـەوە بەستراون وە ئینکارکردنی ئەمەیش بە هیچ جۆرێك لـــە پەسەندی و هۆش مەندییەوە نیە ، ونەش گونجاوە ، سوننەتی خـــوای گەورەش هەروا بووە کە هەمیشە (المسببات ـ دروستکراوەکان) شوێن کەوتووی (الاسباب ـ هۆکێتی) وە لە هەموو شتێکدا خاسیەتی تایبـەتی خۆی دەرخستووە ، بەڵام خـەرقی عادەت ـ لادان لە سروشت ـ شتێکی گونجاوەو ڕوو دەدات ، دروست کردن و بەدیهێنانی (بنۆس و هۆکان ـ العلل والاسباب) نە بونەتە هۆی نەمانی کاریگەرێتی قودرەت و کـــاری کردگار ، وە هـەر ئەوە پەروەردگاری (هۆکان ـ الاسبب)و خـاوەن توانستی ڕەهایە ، وە هەر کاتێك بیەوێت(المسببات ـ دروستکراوەکان) بە جێ دەهێڵێت بۆ ئەوەی پەیوەست بێت بە (اسبابها ـ هۆکانیەوە) ، و شوێن کەوتووی یاساکـــە (نامووس)ی و بنۆسەکـە (علة)ی بێت بـەم جۆرەیشیان زیانرو باوترە ، وە هەر کاتێکیش بیـەوێت لــە هۆکـەی (اسباب) دەری دەهێنێ و بە بێ هۆیـەك یان بە پێچـەوانەی هۆکەیەوە دروستی دەکات ، ئەمەیە کە پێی دەڵێن (خارق العادة) وە دەڵێت :ــ

زۆربەی بارو ڕووداوەکان لە سەر سوونەتی خوای گەورە دەڕۆن بەڕێوە هــەر بە قودرەت و مەشیئەتی خۆی (هەندێك جار) لەم سونەتانە دەردەچێت بۆ پێغەمبەران و پیـاو چاکنی ، جا کە دەبینین (هۆکـان ـ الاسبب) زۆربەی کات کاریگەرو لە کاردان ، نابێت باوەڕمان وابێت کە قودرەتی خوای گەورە پەکی کەوتووە و بێ هێنەرەو ، ویستی خـــوای

گەورە وەستاوەو لە کارکەوتووەو ناتوانێ (المسببات ــ دروست کراوەکان) لە (اسبابها ــ هۆکانی) و ، (المعلول ــ بنۆسیاری) لە (عللها ــ بنۆسەکەی) جیا بکاتەوە •

هۆ شاراوەکانو هۆسەرەکییەکان (الاسباب الباطنة وسبب الاسباب :

(هۆکان ــ الاسباب) هەر ئەوەندە نین کە ناسیومانن ، و تاقیمان کردونەتەو ، و لە بەر چاومانو هەستمان پێ کردوون ، بەڵکو زۆر هۆی تر هەیە کە شاراوەنو لە بەر چاومان نینو نایان بینین ، وە ئەم هۆ باطنیة ش ، هۆو بزوێنەری هۆ دەرەکیەکانن (الاسباب الظاهرة) هەر وەکو چۆن ئەم (الاسباب الظاهری ــ هۆی دەرکی) یە هۆو بزوێنەری دروست کراوەکان (مسبباتها) یەتی ئەم هۆ دەرکیانە دەبزوێنێو دەیان خاتە کارو ، دەتوانێت بیان وەستێنێتو لە کاریان بخات مرۆڤ ئەم هۆدەرەکیانە بە ئاسانی هەست پێ دەکات ، بەڵام زۆر جار لە هۆ باطنیەکان بێ ئاگایە ، بۆ نمونە گەر تێبنی بکرێت لە کاتی لە یەك دانی بەردە چەرخ لەچەرخێك ئاگر پەیدا دەبێت ، وە وا دەزانرێت کە هۆی پەیدا بوونی ئەو ئاگرە چەرخەکەیە ، هۆ باطنیەکەی نازانرێت •

هۆی سەرەکی ڕەسەنو ڕاستەقینە ، فەرمانو ویستی خوای پەروەردگارە کە لە سەرووی هەموو هۆکانەوەیە ، سەرچاوەی هەموو ڕووداوێکە « انما امره اذا اراد شیئا ان یقول له کن فیکون »[1] •

هۆ شاراوەکان لای پێغەمبەران ڕوونەو ، بە ئاشکرا دەیبینین ، وەکو چۆن ئێمە هۆ دەرەکیاکان لامان ڕوونو ئاشکرایە ، لە پاشا باوەڕیان وایە کە ئەو هۆ ڕاستەقینەیەی کە بریتیە لە ویستو ئیرادەی خوای

---

(١) سورەتی یس ئایەتی (٨٢) •

گەورە هەر ئەوە کە هەموو هۆو بنۆسێکی تر لەوێدا دەبڕێتەوەو سەرچاوەی هەموو ڕووداوو کردارێکە •

ئەوان ئەو دەستەڵاتەی خوای گەورە دەبینن کە دەست دەخاتە ناو بوونەوەرەوە ، هەر چۆنێك بیەوێ هەڵیان دەسوڕێنێتو فەرمان ڕەوایی لەم جیهانەدا دەکات و ئەم دەسەڵاتەی لە سەرووی هەموو دەسەڵاتو یاسایەکی ترەوەیە ، وە هەر ئەو دەسەڵاتەیە کە نیزامی گەردوون بۆی مل کەچە ، وە هەر ئەو دەسەڵاتەیە کە خاسیەتی تایبەتی لە شتدا دروست دەکات ، وە هەر کاتێکیش بیەوێت، ئەو خاسیەتەی لێ دەردەهێنێت ، وە دەتوانێت کە سروشتی شت بگۆڕێت ، وە وا بکات لە ئاگر کە بێت بە (بردا وسلاما) •

وە ئەوان ئەو هۆ دەرەکیانە زۆر بە بچوك ولاوازو بێ نرخ دەبینن لە چاو هۆ باطنیەکان ، هەروەها هۆ باطنیەکانیش زۆر بە بچووكو بێ نرخو لاواز دەبینن لە چاو هۆ ڕاستەقینە کە (المشیئة الالهیة ـ ویستی پەروەردگار) •

«وکذلك نری ابراهیم ملکوت السموات والارض ولیکون من المؤمنین »(١) •

هۆپەرستی » وثنیة الاسباب « وبەرەنگاری کردنی لە لایەن پێغەمبەرانەوە :ـ

خەڵکی کورت بین زۆرجار زیادە ڕەوی دەکەن لە پەرستنی هۆ (السبب) ، لە ئەنجامی نەزانی و کارتێکردنی ماددیەت ، وە باوەڕیان زۆر بەهێزە بە کاریگەری هۆو خۆبەندکردن پێیەوە ، خۆ خەریك کردن

---

(١) سورەتی انعام ئایەتی (٧٥)

تیـایدا وه هۆ ـ الاسباب ـ دەکەنە هاوەڵی خوای گەورە • وە خۆیان گێل دەکەن لە دروستکەری هەموو هۆیەك ، و کردگـاری هــەموو شتێك ، و خۆیان خەریك دەکەن بە پەرستنی ڕووکەش و ڕووخسارەوە لــەم کاتەدا پێغەمبەران هەڵ دەستن بە بەرەنگای بوونی ئەم جۆرە (بت پەرستیە ـ هۆپەرستی) ، خەڵکی بانگ دەکەن لە هۆوە (الاسباب) بەرەو بەدیهێنەری هـۆ (المسبب) خوداوەندی بە دەستەڵاتیش بۆ ئاگـاداری و فێرکردن لە سەر دەستیان چـەند ڕووداوێك بەدی دەهێنێت کــە دژی یاساکانی سروشتن ، بۆ ئەوەی لە لایەکـەوە لاوازی و بێ دەسـەڵاتی ـ الاسباب ـ هۆکان و لە لایەکی تریشەوە قودرەتی ڕەهای ـ مطلق ـی خوای گـەورەو سەربەستی ویست ـ ارادة ـ و مەشیئەتی زاڵ بووی دەرخات ، چونــکە هــەر ئەو زاتەیە خاوەنی بوونەوەرو هەر بە دەستی ئەوە مەلەکوتی هەموو شتێك ، وە هــەر ئەوە خاوەن توانست بە سەر هەموو شتێکداوە هیچ پێویستیەکی بە هۆ ـ الاسباب ـ نیە و پێەوە بەند نیە ، چونکە دەبینن دەریایات بۆ دوو لەت دەبێت و ، ڕووباریان بۆ هەڵ دەقوڵێت بــە بێ هیچ جـۆرە هۆیەك لە هۆ ئاساییەکـان ، وە ڕووەك و کێڵگەیان بۆ پەیدا هێت بە بێ کێلان و چاندن ، وە لم دەبێت بە ئاردو ، خوری دەبێت بە ئاوریشم و ، کۆمەڵێکی کەم سەر دەکەوێت بە ســەر کۆمەڵێکی زۆرداو ، هەژاری لاواز ، دەوڵەمەند دەکاو ، دەوڵەمەندی بەهێز ، هەژار و ئاوارە دەکات تەنها بە فەرمانی خوای گەورە :

« واورثنا القوم الذين .... وما كانوا يعرشون » الاعراف

« كم تركوا من .... وأورثنا قوما آخرين » الدخان

نە ڕەهبانیەتو نە بێکاری :ـ

مەولانا لــەم ڕووەوە زۆر ڕۆدەچێت و زیادە ڕەوی ناکـات ، وەکو

زۆر لە سوفییەکان و ئەشعەرییەکان زیادە ڕەوی تیادا دەکەن بەجۆرێك، ئینکاری بوونی هۆ ـ الاسباب ـ دەکەن ، و داوای ڕەفزکردن و وازهێنانی دەکات • لەگەڵ ئەوەشدا ڕەنزی جۆرە (توکل)ێك دەکات کە ببێتە هۆی ڕەبەنی و بێکاریو پاڵدانەوە بەڵکو دەڵێت :ـ

« سوننەتی ژیانو عادەتی باو بریتیە لە بوونی دروستکراو ـ المسببات ـ بە هۆی هۆکانەوە ـ الاسباب ـ » تاکو ئیشکەر گرنگی هەوڵ و تێکۆشان بزانێت ، وە لە دەرگاکانەوە بێتە ماڵەکانەوە ، و هەموو شتێك لە مەعدەنەکەی خۆی داوابکات •

بەڵکو بەرەنگاری بێکاریو ، لە کارکەوتن و ، ڕەهبانیەت و (توکل)ێکی سلبی دەکات کە پەك کەوتەو لاوازەکن ، لەم سەدانەی دواییدا پەنایان بۆ بردووە ، وە بەو پەڕی هێز و توانایەوە ، بانگەوازی تێکۆشانو و خۆ ماندوو کردن دەکات ، وە ڕەچاوکردنی هۆکانی گوزەران و ، داوای ژیانێکی کۆمەڵایەتیانەی بەختەوەر دەکات و دەڵێت :ـ

« گەر بێتو ژیانی کۆمەڵایەتی لە لای ئیسلام پێویست نەکرایەو پەسەند نەبوایە ، ئەمری نەدەکرد بە جومعەو جەماعەت ، و ئەمری نەدەکرد بە چاکەو ، نەهی نەدەکرد لە خراپە » •

وە ئەو جۆرە (توکل) پشت بەستنەی کە بەلای ئیسلامەوە پەسەند بێت و ، بە باشی دەزانێت بریتیە لە خۆ ئامادەکردنو ، دەست گرتن بە (الاحتیاط) سیێری پێویست و ، ئەمجا پشت بەستن بە خوای گەورەو ، تەفسیر کردنی فەرموودەکەی پێغەمبەر صلی اللە علیه وسلم « اعقلها وتوکل علی اللە » •

بانگەوازێك بۆ هەوڵو تێکۆشان :ـ

جەلالەددین خەڵکی هان دەدا بۆ کارکردنو تێکۆشان هاتووە ووت و وێژێك بە زمانی گیانداران دەگێڕێتەوە ، لە بابەت (توکل)و ئیش کردنەوە ، وە باشترین بەڵگەی پێویست بوونی ئیش کردنو هەوڵدانی باسکردووە کە لە سەر زمانی شێرەوە دەڵێ :ـ

« پەروەردگار ئەندامو دەستو قاچو بەهرەو ووزەی زۆر بە ئادەمیزاد بەخشیوە ، ئەمەیش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە داوای کارکردنو هەوڵدانیان لێ دەکات ، هەروەکو چۆن ئاغایەك هەرکاتێ تەورو پاچەکەی دا بە کۆیلەکەی ئاشکرایە کە داوای هەڵکەندنی چاڵ یان شکاندنی بەردی لێ دەکات • ئەگەر چی گفت بەو داوایە بکات یان نەیکات ، هەر بەو چەشنە کاتێ کردگار ئەو دەستە ئیش کەرەو ئەو بازووە بەهێزەو ئەو پێیە بەکارەو ئەو هەوو ووزە زۆرەی پێ بەخشیوین ، بێ گومان بەڵگەی ناوێت کە داوای کرکردنمان لێ دەکاتو هێزمان بخەینە کار ، وە لە ژیاندا هەوڵ بدەینو تێکۆشین وە ڕۆزی خۆمان بە دەست بهێنین بە هێزی بازوو ، ئارەقی ناوچەوان ، وە (توکل) ی ڕاستەقینە ئەوەیە کە درێغی نەکەین لە تێکۆشانمادا ، ئەمجا پشت ببەستین بە خوای گەورە ، تێکۆشان شوکرانەی نیعمەتە و ، پاڵدانەوەو تەمەڵی(١) کوفرانەی ئەو نیعمەتەیە ، خوای گەورە دەفەرموێ :

« لئن شكرتم لازيدنكم ولئن كفرتم ان عذابي لشديد » •

کار بکەو ئارەقی ناوچەوان بڕێژە ، ئەمجا پشت ببەستە بە ڕۆزیدەری خاوەن هێزو توانا •

---

(١) مەزهەبی جەبریەکانە •
(٢) ئایەتی (٧) سورەتی ابراهیم

دنیای زەمکراو ـ المذمومة ـ کامەیە :ـ

جەلالەدین هەر بەوەندەوە نەوەستاوە بەڵکو دەڵێت ـ لەسەر زمانی شێرەکەوە دەیگێڕێتەوە :ـ کارکردن و تێکۆشان سوننەتی پێغەمبەران و نێرراوانی خوایە ، دنیاش تەنها زێڕو زیوو ماڵ ومناڵ نیە ، وەك هەندێ لە زیادە ڕەوانی سۆفیەت لێی تێگەیشتوون بەڵکو دونیای زەمکراو ئەو دونیایەیە کە غافڵ بوونی خوای گەورەی تێدا بێت ، ئایا پێغەمبەر صلی الله علیـه وسلم نافەرموێت « نعم المال الصالح للعبـد الصالح » .

بێکاری پیاوچاکان ڕێگەخۆشکەرەیە بۆ فاسقو ستەمکاران :

مەولانا دەڵێت بێکاریو ئیش نەکردنی پیاو چاکان بە گەڵ (توکل)ێکی نەفامانەی وا کە لە گەڵ حەقیقەتی ئیسلام ناگونجێت ، بوونە هۆی ڕێ خۆش کردن بۆ خراپ کارانو ، ستەم کاران و ، کاربەدەستانی بێهۆشو ، هیچ نەزان ، کە بوونە هۆی خوێن ڕشتنی زۆر بێ تاوانو کوشتنی زۆر لە زانـاو ڕۆشنبیران ، کە زۆر توندو تیژ بوون لە حوکمڕانیداو خیانەتێکی زۆریان لە ماڵی خەڵکی دەکرد ، لە سەردەمی ئەوان نەفامیو نەزانی زۆر بوو ، وە حەکیمانو هۆش مەندان کزبوو ، چونکە فەرمان ڕەوایی درابووە کەسێك شایستەی ئەو کارە نەبوو » .

مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی بانگ وێژی خۆشەویستی، عاتیفەو ڕێزگرتنی مرۆڤو مرۆڤایەتی سەردەمی خۆی :ـ

گێژەلووکەیەکی عەقڵی سەرکێش بە چەرخی حەوتەمدا هەڵی کرد ، بە هۆی ئەو قسەزانی (علم الکلام) یەی لەو چەرخانەی دوایدا ببوە کارو پیشەی موسوڵمانەکان بە ڕادەیەك ئەو گێژەلووکەیە ئەوەندە توند وتیژ بوو کە بووە هۆی کوژاندنەوەی ئەمرو گەرمیو

کڵپەو پشکۆیەکی دڵ • کە تا ئـەو کـاتەش هێشتا لە ژێر خۆڵەمێشدا پاشماوەی پشکۆی خۆشەویستی و عاتیفە هەر مابوون و شاررابونەوە • وە موسوڵمانەکان پاش ئەوەی کـە بڵێسەیەك بوون لە ژیان و پارچەیەك بوون لە ئاگر ، بوون بە خۆڵەمێشی ـ رکام ـ مرۆڤایەتی ، یان خەڵوزی بەردین ، پاش ئەو سەردەمەی کە یەك پارچە ئاگرو گەرمایی بوون •

ئا لەم کاتە بـێ دەنگیو کزربوونەدا ، مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی بانگەوازی خۆشەویستی و عاتیفەیدا ، تاوەکو هەموو جیهانی ئیسـلامی لە قولایی خەودا ڕاپەڕاندو سەر لەنوێ گیانی کرد بە بەردا •

بانگەوازی خۆشەویستی :ـ

شێخ زۆر بە ئاشکرایی بانگەوازی خۆشەویستی کردو ، دەڵێت :ـ

« خۆشەویستی تاڵی دەگۆڕێت بە شیرینی و ، خۆڵ دەکات بەزیوو، پیسی بۆ پاکی و ، ئازار بە شیفا دەگۆڕیو ، بەندیخانە دەکات بە باخچە و نەخۆشی بە نیعمەتو ، غـەم و پەژارە بە ڕەحمەت دەگۆڕێ ، هـەر خۆشەویستیە ئاسن نەرم دەکاتو بەرد دەتوێنێتەوە ، مردوو زینـــدوو دەکاتەوە ، گیانی دەکات بە بەرداو کـۆیلە دەکات بە ئاغا » •

« ئەم خۆشەویستیە ئەو باڵەیە کە مرۆڤی ماددی قورس لە هەوادا پێی دەفڕێت ، لـە نزمـاییەوە دەیبات بەرەو بەرزیو لە سەر زەویەوە دەیگەنێتە ئاسمان » •

« ئەگـەر تەزووی ئەو خۆشـەویستیە بـە ناو کێوە زەبەللاح و بەرزەکانیشدا تێپەڕی ، ڕادەچڵەکێو دەکەوێتە سەماکردن لە خۆشیدا : « فلما تجلی ربە للجبل جعلە دکا وخر موسی صعقا » وە دەڵێت :

« خۆشەویستی دەوڵەمەندەو سەربەرزە گوێ نادات بە ماڵو موڵكو سوڵتان ، ئەوەی یەكجار لە تەمەنیدا ئەو شەرابە بچێژێ ئیتر هیچ شەرابێكی تر بە گەن ناكات ، دەڵێت :

« خۆشەویستی پێویستی بە كەس نیە ، ئەگەر دڵچوون بە خۆشەویستێكدا نەفی كردنی هەموو شتێك بێ جگە لەو خۆشەویستەو ئەمەش بە شێتی دابنرێت ئەوە ئەو شەیدایە گەورەی شێتانە •

بەڵكو ئەو دڵدارە شاهی شاهانەو ، تەختو تاراجی شاهان ملی بۆ كەچ دەكەن ، پادشاكان هەروەك كۆیلە خزمەتكاری دەكەن ، دەڵێ خۆشەویستی هەروەكو ئاگر شاراوەیە ، بەڵام دیوەت ئاشكراو بەدەرەوەیە ، دڵدار زۆر مل كەچە ، بەڵام نەفسی ئەو شاهانەی كە نەفسی خەڵكیان بە دەستە ملی بۆ كەچ دەكەن •

كاتێ ڕۆمی باسی ئەو هەژارە بەجەرگەو ، ئەو دڵدارییە بە غیرەتەی كرد نەشوە گرتی و بە هەموو دەنگیەوە هاواری كردو ووتی: « بارك الله » ، لە موڵكو ماڵی بەندەی ماددەو جەستە پەرستان ، لە سەر هیچ شتێك زۆران بازین لە گەڵ ناكەین ، بەڵام ئێمە دیلی دەوڵەتی ئەوینین ، كە نە لە ناو دەچێت و نە دەگۆڕڕێت » •

هەموو نەخۆشێك ئاواتە خوازە ڕزگاری بێت لەو دەردەی توشیان بووە ، تەنها نەخۆشانی ئەوین نەبێت داوای زیاد بوونی دەردەكەیان دەكەن و ، پێیان خۆشە كە سۆزو ئازاریان زیاد بێت . تا ئێستا شەرابێكم نەبینیوە كە شیرینتر بێت لەم ژەهرەو ، تەندروستیەكەم بەدی نەكردووە كە باشتر بێت لەم نەخۆشیە •

« نەخۆشیە بەڵام چۆن نەخۆشیەك : كە لە هەموو دەردێك ڕزگارت

دەکات ، گەر توشی هەر کەسێك بێت ، قەت تووشی هیچ دەردێك نایێت ، ئەوە لە ڕاستیدا تەندروستی ڕۆحە ، بەڵکو ڕۆحی تەندروستیە ، کە هەموو خاوەن نیعمەتێك ئاواتە خوازی کڕینی ئەو دەردەن بە نرخی ئەو نیعمەت و بەختیاریەی تیایدان ، هەروەکو بلێی بەرپەرچی ئەو شاعیرە عەربیە دەداتەوە کە دەڵێت :ـ

جگەرم هەمووی برینە کێ پێم دەفرۆشێ
جەرگێك کە بریندارێ هیچ تووش نەبووبێ
پیشانی خەڵکیدا کەسێ نەبوو بیکڕێ
کێ بێ دەردێ بە دەردەداری دەگۆڕێ

ئەو پیاوەی کە هاواری دەکرد لە دەست جگەری ، نرخی ئەو جگەرە بریندارەی بزانیایە ڕازی نەدەبوو بە فرۆشتنی و ڕزگاربوون لێی ، وە ئەگەر خەڵکیش نرخی ئەو جگەرەیان بزانیایە بە نرخی هەموو موڵكو ماڵی دنیاو تەندروستی لاشەیان دەیان کڕی ، دەبێ جگەر چ نرخێکی هەبێت گەر بریندار نەبێ ؟ ئەو جگەرە تەنها پلەگۆشتێکە یان پارچە بەردێکەو هیچیتر !

ئەم ئەوینە پاكو بێگەردە مرۆڤ دەگەیێنێتە پلەیەك کە بە تاعەتو موجاهەداتیش نایگاتێ «تاعەتم نەبینیوە چاکتر بێت لەم گوناهە بە تایبەتی لە لای ئەو کەسانەی کە ناوی دەنێن گوناە ، ئەگەر چەندەها ساڵ تێپەڕێت لە تەمەن بە بێ خۆشەویستی ناگاتە خۆشی ساتێك لە ساتەکانی خۆشەویستی » .

ئەو خوێنەی لە پێناویدا دەڕژێت گومان نیە لە پاکێتی ئەو خوێنە ، شەهیدی ئەوین پێویستی بە شۆردن نیە « خوێنی شەهیدان پاکترە لە ئاوی خاوێن ، ئاە چۆن تاوانێکە گەر بێتو ئەم دڵداریە تاوان بێت » دەڵێت

« ئەو دڵدارانەی کە هەموو توانایان خستەکارو ، دڵیان سوتاوە ، پاسای گشتی بە سەریاندا ناچەسپێت ، وە ئەو نیزامەی کەباوە لەو کاتەدا ملی بۆ کەچ ناکەن » .

لێرەدا ڕۆمی نمونەیەکی زۆر جوان دەهێنێتەوەو دەڵێ : « ئەو گوندەی کەلاوە کۆن بێت باجی ناخرێتە سەر » . پاشان بەراوردێك دەکات لە نێوان خۆشەویستیەکی پاك و بێ گەرد ، لە گەڵ عەقڵێکی زۆرزان‌و دەڵێت : « خۆشەویستی پاشماوەی ئادەمی باوکمانە ، بەلام زۆرزانی پیشەی شەیتانە ، حەکیمێکی دوورباو زۆرزان پشت دەبەستێت بە نەفس‌و عەقڵی خۆی ، بەلام خۆشەویستی تەفویض و تەسلیم بوونە ، عەقڵ مەلەوانێکە لەوانەیە مرۆڤ بگەیەنێتە ڕۆخی دەریا لەوانەیشە ببێتە هۆی خنکاندنی ، بەلام ئەوین کەشتی «نوحە» سواربووەکانی ترسیان نیە لە نوقم بوون .

بەڵێ دەریای ژیان سەرکێشە مەلەوانی تێدا ئاسان نیە ، چاکتر وایە بۆ مرۆڤ پەنا بەرێتە بەر کەشتیەکی ئەمین کە هەرگیز نوقم نەبێت ، ئەوینش کەشتی ئیمان‌و ئەوینە . ئەمجا دەڵێ : زۆر لەوانەی کە مەلەوانی زۆر چاك دەزانن بینیمان کە چۆن نوقم بوون لەم دەریا بێ بنەدا ، بەلام نەمان بینیوە تائێستا کە کەشتی ئیمان‌و ئەوین نوقم بێت » .

مەولانا حیرەتی ئەویندارانی بەرزدەکاتەوە بە سەر حیکمەتی حەکیمانەی لێکۆڵەرەوان ، وە هانی خەڵکی دەدات بۆ سوور بوون‌و پێش‌برکێ تیایدا چونکە حیکمەت پێوانە کردن‌و بۆچوونە ـ ظن وقیاس ـ ، بەلام حیرەت بینین‌و عیرفانە » .

پاشان دەڵێ : « هەموو کەسێك ناتوانێت خۆشەویست بێت چونکە خۆشەویستی پێویستی بە سیفات‌و ڕەوشتی زۆر جوان هەیە کە هەموو

کەسێك دەستی ناکەوێت ، بەڵام هەموو کەسێك دەتوانێت بەشی خـۆی لەو خۆشەویستیە وەربگرێتو بکەوێتە ژیانێـکی پـڕ لە خۆشـیو نیعمەت• •

« ئەی خوێنەری ئازیز ئەگەر ئەوەت لە دەست دەرچووە کە ببێت بە خۆشەویست (محبوب) ، ئازیزەکەم ئەوەت لە دەست دەرنەچێت کە بێیتە ڕیزی ئەویندارانەوە ، ئەگەر بەختەکەت نەیهێنا ببیت بە یوسـف کـێ ڕێی لێ گرتویت ببیت بە یەعقوب ؟ چی هەیە ببێت بە بەرگرێك لە نێوان تۆو ئەوینێـکی ڕاستو ، هەمیشە بە سۆزو دڵ ناسك ؟ » •

شێخ لە سەر هەموو ئەمانەوە دەڵێت « صولة المحبـوب » چێـژی خۆشەویست ، ناگاتە چێژی دڵدار ، ئەگەر خۆشەویستان بزانن عاشقانی بـێکەسو دڵدارانی پاك لە چ خۆشیو نیعمەتێکدان ، ئاواتە ـ خوازی جێی ئەوان دەبوون ، وە لە ڕیزی خۆشەویسـتانی بەختـەوەردا دەر دەچوونو دەچوونە ڕیزی ئەویندارانی کەساسەوە •

ئەم ئەوینە ئاڕاستەی کێ دەکرێت :ـ

بەڵام ئایا ئەم ئەوینە کە نوری ژیانو نرخی مرۆڤە ئاڕاستەی کـێ دەکرێت ؟ « ئەوینی نەمر شایستەی کەسێ نیە تەنها زاتێـکی نەمر نەبێت • ئەو زاتە نەمرەش زاتێ نیەکـە لـە ناوچوونو ئـاوابوونی بۆ نوسرابـێ • چونکە ئەو زیندووی ڕاستەقینەیەو نامرێتو ، ژیانیش دەبەخشێت بە هەموو شتێك » بەڵـگەی بۆ ئەمە چیـرۆکی ئیبراهیمی پێغەمبەرەانە ـ علیە سلام ـ ئەوەی کە فەرموویەتی « لا احب الآفلین » •

« ئەم خۆشەویستیە گەر لە جێی خۆی دانراو ، توشی پیاوی خۆی هات هەروەکو خوێن بە ناو لەشی خاوەنەکەیدا دەگەڕێت ، ئەو ئەوینـە

خۆریکە ئاوابوون نایترسێنێت ، وە گوڵێکی پشکوتوی گەشاوەیە سیس بوون ڕووی تێ ناکات ، تۆیش ئەم خۆشەویستیە سەرمەدیە لە دەست مەدە کە هەر دەمێنێتەوەو بە دەورتا دێت بە کاسەی پڕ لە خۆشەویستیو تینویتیت دەشکێنێت ، بەڵام هەموو شتێك دەبڕێتەوەو و لە ناو دەچێت ، ئەو خۆشەویستیە لە دەست مەدە کە پێغەمبەرانی پێ بەرزبووەوەو حوکمیان گرتە دەست •

نائومێدی پێویست ناکات :ـ

بەڵام دڵداری تینوو ، بۆی نیە شەکوا دەربڕێتو لەخۆی بێزکاتەوە ـ تحقیر النفس ـ ، بە بەهانەی ئەوەی کە خۆشەویستەکەی گەورەو پایە بەرزەو ، پێویستی بە کەس نیەو ، بڵێ خۆڵ چیە لە چاو پەروەردگاری بوونەوەر ؟ !

مەحبوبی ڕاستەقینە ئەوەیە کە خۆی پێی خۆشە دڵداری بکات ، وە هەرکەسێك بیەوێت بەرەو خۆی ڕایدەکێشێت « الله يجتبي من يشاء ، ويهدي اليه من ينيب » بە هاندانێکەوە دەڵێت « مەڵێ ڕێگا نیە بەرەو ئەو پاشا خاوەن شکۆیە ، کە من بەندەیەکی زەبوونم ، ئەو پەنایە زۆر خاوەن کەرەمە ، بەندەی خۆی بانگ دەکاو ، ڕێگەیشی بۆ ئاسان دەکات »•

سەر لە نوێ پێدا دەچێتەوە گۆرانی بە باڵای ئەم بونیەدا دەڵێت ، لە بەو پەڕی شادیو چەشەوە ، دەیکرۆزێت و دەڵێت « ئەوەی کە تۆی دەڕوانێت وا دەزانێت کە دەردێکە تووشی هاتووە چارەسەرکردنی زۆر گرانە ، خاوەنەکەی لە ئازار کێشان و ماندووبونایە ، بەڵام گەر بێتوو ئارامی گرتو بە سەریا سەرکەوت ئەوا دەگاتە ناسینی ڕاستەقینەی ئەبەدی » •

« سەرچاوەی ئەوین ، دڵ شکان و دڵ بریندار‌بوونە ، چونکە دەردێکە وێنەی نیە ، دەردی دڵدار زۆر جیاوازە لە هەموو دەردێکی تر چونکە خۆشەویستی «ئیسطر لابی» نهێنەکانی خوای پەروەردگارە ،

پاشان باسی ئەم دەردە دەکاتو دەڵێ ئەگەر خۆی لە خۆیدا دەردێت ، بەڵام شیفای دەردە دەروونیەکانو بەدڕەوشتیە ، ئەو نەخۆشیەی کاتێ پزیشکەکانی لە پەلو پۆخستو ، نائومێد بوون لە چاك بوونەوەی‌و ، ئومێدی چاك بوونەوەیان لە لەلایەن چارەسەر کەرانەوە لێ بڕی ، لەم کاتەدا بە ئاوڕدانەوەیەکی ئەو خۆشەویستیە چاك دەبێتەوەو بۆ جارێکی تر دەژیەتەوە ، جا بەو پەڕی خۆشی‌و شادیەوە هاوار دەکاتو دەڵێت : «خوا بت ژێنێ ئەی ئەوین» •

ئەی پزیشکی دەردو بەڵام ، ئەی دەرمانی فیز و لوت بەرزیم ئەی پزیشکی نەطاسی ـ النطاسی ـ : ئەی دەرمانی دەردی نائومێدان ! » •

بەڵێ لە بەر ئەوەی ئەوین بڵێسەیەکە ، گەر کڵپەی سەند هەموو شتێك دەسوتێنێ جگە لە خۆشەویستەکەی نەبێت ، لوت بەرزی نیە ، فیز نیە ، ترسنۆکی نیە ، خەم و پەژارەو ، پیسکەیی‌و حەسوودی نیە ، وە هیچ عەیبێك لە عەیبەکانی دەروونی نیە ، شەپۆلی ئەوین گژو گیا ڕادەماڵێت ، هەروەکو ئاگر چۆن بە ناو پووش و پەڵاشدا دەڕوات ئاواش بە ناو دەروندا دەڕوات •

ئەوین بڵێسەیەکە هەموو شتێك دەسوتێنێ تەنها دڵدارەکەی نەبێت تەوحید شمشێرەکە کە خاوەنەکەی وەشاندی هەموو شتێك دەبڕێت تەنها خوای گەورە نەبێت ، هەر بژی ئەی خۆشەویستی ئەی ئەو ئەوینەی هەرگیزاو هەرگیز هاوەڵ دانان بۆ خوا ناگرێتە خۆی •

پاش ئەم هەموو ماوە دوورو درێژە لە مەدح‌و وەسفی ئەوین ، مەولانا دەوەستێت ، دەڵێ : « بە سەر هانی خۆشەویستی کۆتایی نایەت ، دونیا هەمووی لە ناو دەچێت عەجایبی ئەم خۆشەویستیە نابڕێنەوە ، چونکە دونیا بڕانەوەو ئامانجێکی هەیە ، بەڵام خۆشەویستی وەسانی یەکێکە کە لە ناو ناچێت‌و نامرێت » •

جیهـــانی دل

هیچ ڕێگەیەك نیە بۆ گەیشتن بەم خۆشەویستیە ، تەنها بـە هۆی دڵێـکی زیندوو گەرمی پڕ لە زیندەگانیەوە نەبێت • هەروەکو لەمـــەو پێش باسمان کرد لە سەردەمی مەولانادا لایەنی عەقڵانیەت زۆر زاڵ ببوو بە سەر لایەنەکانی تری ئادەمیزادا ، لە سنور دەرچوو بوو ، وە لە سـەر حیسابی عاتیفە زۆر گەورە کرابوو ، تا وەکو عەقڵ زیاتر ڕوونك بکرێتەوە ئەو کاتە دڵیش ساردتر دەبێتەوە ، ئەو ژیواری‌و گەرمیـەی نامێنێت ، وە گـەدە کرابووە جەمسەرێك دەستاوی ژیان بـە دەوریدا دەسوڕایەوە ، لێرەدا مەولانا باسی دڵی وورووژاند ، کە چ پایەو ڕێزێـکی هەیە لە ژیانی مرۆڤداو ، وە ئەو شتە سەرسوڕهێنەرو گەنجینانەی کە گرتویەتە خۆی ، وە باسی ئەوەی کردووە کـە لەشی مرۆڤ باخچەیەکی هەڵگرتووە کە لە بەهارێـکی هەمیشەیدایەو هەردەم پڕ بەرهەمە ، وە ئادەمیزاد لەو لەشـە بچوکەیدا جیهانێکی هەڵگرتووە کـە زۆر فراوانترە لەم جیهانە ماددیە ، نە ترسی هەیە لە دوژمن وە نە دزیش دێت بە لایدا •

« دڵ شارێـکی ئەمینی ئاوەدانە ، وە قەڵایەکی قـایمی پارێزراوە ، باخچەیەکی پیرۆزە نیعمەتەکـەی نابڕێتـەوەو ، سەرچاوەکـەی ووشك نابێت و بە فەرمانی پەروەردگاری هەردەم لە بەرهەمدایە » •

ئەوەی باس کردووە کـە باخچەکانی جیهان تەمـەنیان کورتـەو ڕزگـاریان نابێت لـە دەردو بەڵا ، بەڵام درەختی دڵ هەمیشە سـەوزو بەردارە «باخچە لە سەرخۆ پێ دەگات وە زوو لە ناو دەچێت » بەڵام دڵ زوو پێدەگات ، درەنگیش لە ناو دەچێت •

« باخچەی لەش ئـەوەندە ناخـاێنێ دەڕزێ وە دەبێت بە پوش‌و پەڵاش بۆیە هەمیشە خاوەنەکەی هـاوار دەکات ، خەریـکی •• ئاخ هەڵکێشانە ـ واحسرتاه ـ بەڵام باخچەی دڵ هەمیشە سەوزو بەردارە ، بۆیە خاوەنەکەی هاوار دەکات •• ئای لەم خۆشیە ـ وافرحتاه ـ » •

وە ئەوەی دەیەوێت کـە پارێزگاری تەندروستی‌و لاوێتی بکاو ، هـەوڵ دەدات وەکو لاوێکی بەهێز بمێنێتەوە ، ئاواتەکەی نایێتـە دی ، بەڵام ئەوەی چاودێری دڵی دەکات‌و چـاك پەروەردەی دەکات ئەو کاتە ڕۆحی بەلاوێتی دەمێنێتەوەو ، بەژنێکی چالاکی دەبێت‌و ، لـە گـەڵ دڵێکی ئارام ، بیرێکی ساغ و ، دڵشاد و شادمان دەبێت « ئاگات لە دڵت بێت یا بەلاوی بمێنێتەوە و ، یا لە سەر ڕووت نوور بدرەوشێتەوە » •

(ئاگات لە دڵت بێت یا بە لاوی بمێنێتەوە ، هەروەکو (الصهباء ـ ڕەنگ شـەرابی)ەو کراوە بیت ، هـەروەکو گوڵێـکی گەشاوەی دەم بەبزە) •

بەڵام با ووشەی «دڵ» لە خۆت بایی نەکات مەبەستمان لەو پارچـە گۆشتە نیە کە هەردەم لە سنگدا لە لێداندایە ، کە چاوچنۆکی هـەواو ئارەزووی تیا کۆبۆتەوە ، ئەوە دڵی بێ ناوترێت کە تامی خۆشەویستی نەچەشتبێ ، وە مانای یەقین نەزانێ ، وە هیچ جۆرە شەوقێـکی نیـە گەربێتو گوڵەکەی نەکرابێتەوەو شەوەکەی نەدرەوشێتەوە ، وە ئـەوە بە دڵ دانابنرێت بەڵـکو پارچە بەردێ یان تەختەیەکە •

« ئەو دڵە تەسك و تاریکە ، هەروەکو دڵی جولەکە ــ یهود بێ بەشە لــە خۆشــەویستی ــ ملك ودود ــ وە نە دەدرەوشێتــەوەو ، نە ڕووناك دەبێتەوە وە نە دەکرێتەوەو نە فراوان دەبێت » .

ئەم دڵە مردووەو ، دڵە زیندووەکان یــەك ناگرنەوە لــە لــەفزو شێوەیان نەبێت ، هــەروەکو چۆن ئەو ئاوەی کــە لــە چاوگەی ڕوون و ڕووبارەکاندا دەڕوات پێی دەڵێن ئاو ، وە ئەوەیشی کە تێکەڵ دەبێت بە قوڕو لیتــەو زۆنــگاوەکان پێی دەوترێ ئاو ، بەڵام یەکەمیــان تینوێتی دەشکێنێ جل و بەرگ خاوێن دەکاتەوە ، بەڵام دووەمیان لــە بەر پیسی دەبێ دەستی لێ بشۆیتەوە . ئەمەیە جیاوازی لە نێوان دڵێك و دڵێــکی تر دڵی پێغەمبەران و ئەولیاکان لە ئاسمان بەرزترە دەبێتەوە ، بەڵام دڵی لە بنیادەمچووەکان تەنها ئەوەیە کە لە دڵ دەچن ، ئەگینا لە ڕاستیا دڵ نین ، وە ئەگــەر بڵێیت «دڵم» بڕوانە چی دەڵێت :ــ

(دەڵێت : دڵم ! دەڵەکەم : ئایا دەزانی دڵ لە ڕاسپاردەکانی ئاسمانە؟ بێگومان قوڕو لیتە ئاوی تیــایە ، بەڵام بێزت نایە دەستی لێ بشۆیت ، چونکە قوڕو لیتــەی زیاترەو زاڵ بووە بەســەر ئاوەکــەداو بێزی لێ دەکەیتەوە ، وە ئەوەی لــە ناو سنــگتایە و لێ دەدات ناوی مــەنێ دڵ چونکە دڵی ڕاستەقینە ئەو دڵەیە کــە بەرزتر بێت لــە بەرزی ئاسمان ، ئەوەیش دڵی پێغەمبەران و پیاو چاکانە .

بۆ ئەوەی دڵی خوێنەر خۆش کات و نایەوێت دڵی بشکێنێت و هیمەتی لێ ببڕێت ، دەڵێ (ئەو دڵەی هەتە و کەس لێت ناکڕێت ئەو خودا بەکەرەمە لێی کڕیوێت ، لە ڕووی ڕێزو غەزەلەوە ، لە بەر ئەوەی هیچ جــۆرە دڵێك لە دڵەکان ڕەفز ناکاتەوە ، چونــکە مەبەستی ئــەوە نیــە نازانجت لێ بــکات) .

پاشـان ئامۆژگاری خوێنەر دەکات بۆ ئەوەی خۆی دەربازکـات لەم قەفەسـە ئاڵتونیە کـە ناونراوە «گـەدە» و ، بفرێت لە بۆشاییی دڵی فراوان و ، تێ ڕوانین لە دروستکراوە سەرسوڕهێنەرەکانی خـــوای گەورەو ، چێژ وەرگرتن لە گیان ـ ڕۆح ـ دەڵێ : «گەدەو ماددە پەرستی بریتیە لە پەردەیەکی ئەستور لە نێوان تۆو پەروەردگارت ئەگـــەر ئـەو پەردەیەت لابرد ئەو کاتە لە نێوان تۆو پەروەدگار هیچ جۆرە بەربەستێك نامێنێت ، ئەمجا سنوری گەدە ببڕەو بڕۆ بەرەو دڵ ، ئەو کاتە ڕاستەوخۆ بە بێ هیچ پەردەیەك سلاوی پەروەردگارت پێ دەگات •

شەرەفو ڕێزی مرۆڤ

فەرمانڕەوای زۆردارو ، فەلسەفەی بە هەڵەدا چوو ، ئاینە دەسکاری کراوەکـان ، بوونەتە هۆی کـــەم کردنەوەی نرخی مرۆڤو هێنـانە خوارەوەی ڕێزو شەرەفی ، پاشان لە ئەنجامی ئەو هەموو جەنگە وێران کـەرە ، نەبڕاوەیەو ، لـە ئەنجامی تێك چـوونی باری کۆمەلایەتیو ئابوری ژیانی خەڵکی تووشی گرانیەکی بێ شومار هات ، وە خەڵـکی لـە ئەنجامی درێژ خایەنیو بەردەوام بوونی بێزار بوونو ، نائومێد ببوون لە داهاتوویان ، هەستێکی زۆر قوڵیان بە سەر زەنشتی خۆیان دەکرد کـــە ئیمڕۆ ناویان ناوە (مرکب النقص[1]) وە مرۆڤ وای لێ هاتبوو بێز لـــە خۆی بکاتەوە •

هەندێك لە سۆفیەکانی عەجەم هاتنو ، بانگەوازێـکی پڕ لە کەفو کوڵیان کرد بۆ خۆ تواندنەوە و ، ئەم پەندی پێشینانەی (خۆتان بمرێنن پێش ئەوەی بمرن) یان کە لە ناو ئادابی سۆفیەکاندا باو بوو زینـدوو

(١) هەستکردن بە کەمو کوڕی لەدەروونەدا

کردەوە ، ڕۆچوون لە ئینکارکردنی خۆ ـ ذات ـ بە ڕادەیەك پشت بە خۆ بەستن‌و ، خۆ ویستی کە تێکۆشان‌و بزوتنەوەو ، چالاکی لە سەر وەستاوە بە تاوانی ڕەوشتی دادەنراو ، بە بەردێکی ڕێگر دادەنرا لە ڕێی بەرەو کامڵ بوونی ڕۆحی، بانگەکەران‌و نوسەران زیادە ڕەوی زۆریان کرد لە هاندانی خەڵکی بۆ بە دەست هێنانی سیفاتی مەلائیکی ، وە وازهێنان لە ژیان و پێویستی مرۆڤایەتی ، هەتا گەیشتە ئەو ڕادەیەی بێزیان دەکردەوە لە مرۆڤایەتی خۆیان ، باوەڕیان وابوو پێشکەوتن لەوەدایە کە شۆڕشێك هەڵگیرسێنن دژی مرۆڤایەتی خۆیان ، وە وای دەزانی کە تاوەکو دوور بکەوێتەوە لە مرۆڤایەتی و خۆی بچوێنێت بە مەلائیکەت ، زیاتر نزیك دەبێتەوە لە کامڵ بوون‌و بەختەوەری .

لە ئەنجامی کارتێکردنی ئەم بیروباوەرە فەلسەفیانەو ، شێبوونەوەی پەیوەندی کۆمەلایەتی ، ستەم‌و زۆرداری حکومەتەکان ، وێژەی ڕەش بین‌و هۆنراوەی ڕەش بین پەیدابوو ، کە بە چاویلکەیەکی ڕەشەوە دەیڕوانیە ژیان‌و جیهان ، بانگەوازی دەکرد بۆ ڕاکردن لە ژیان و سەیر کردنی خەڵکی بە ڕەش بینی ، خراپەکاری باوکان لەو تاوانەی کردیان لە وەچەنانەوە ، هەروەکو (ابو علاء المعری) دای هێنا لە سەردەمی خۆیدا ، وە لە ئەنجامی ئەم هەموو هۆ سروشتیە بەهێزانە خەڵکی متمانەی تەواویان لە خۆیان‌و ، هیوای داهاتویان‌و ، ئارەزوی ژیانیان بڕی ، وە خەڵکی لەم کۆمەڵە وەڕس بووە ، بڕ لە ئاژاوەدا بیرو هۆشی نەما بوو ، ویستوو ئیرادەی کز ببوو ، وە ئەعصابی تێك شکێنرابوو ، حەسودیان دەبرد بە سەربەستی ئاژەڵو ، سەلامەتی‌و بێدەنگی بێ گیانەکان ، وە نرخی نەفسی خۆی‌و ، شەرەفی مرۆڤی خۆی ئەو ژیانە هەوا بەر فراوان و بەرینەی نەدەزانی ، کە لە لایەن خوای گەورەوە ئامادەکرابوو ، بۆ فڕین‌و بەرزبوونەوە تیایدا ، وە ئەو گەنجینە گران

بەهایانەو ، ئەو هێزە بە توندانەو ، ئەو بەهرە مەزنانەی کە پەروەردگار لە دەرونیاندا بەدی هێناون نەدەناسی ، وە بە خۆیان نەدەزانی دروست کراون بۆ بۆئەوەی ببن بە «جێ نشینی پەروەردگاری گشت جیهان لەم جیهانە فراوانەدا »و ، ئەم جیهانەی بێسپێراوەو ئەم گەردونەش بۆ ئەم مل کەچ بووە ، وە سوجدە بردنی مەلائیکەتیش بۆ یەکەم مرۆڤ ئاماژەیە ـ اشارة ـ بۆ ئەم مل کەچییە ، وە هەر ئەم مەلائیکەتانەن کە ئیش وکاری ئەم گەردونە هەڵ دەسورێنن بە ئەمری خوای گەورەو ، پەیامەکانی ڕادەگەیێنن ، وە ئەگەر ئەمان مل کەچی بۆ بنوێنن ئەوا گەردون لە پێش تر مل کەچی بۆ ئەم مرۆڤە دەنوێنێت •

لەم کۆمەڵگایەی کە بە گژ مرۆڤایەتیدا چووەو ، نرخ و شوێنی مرۆڤی لەم جیهانەدا هێناوەتە خوارەوە ، لێرەدا مەولانا «جەلالەددینی ڕۆمی» هەستاو نوێنەری ڕاستەقینەی بیروباوەڕی ئاینی ئیسلامی گرتە ئەستۆی خۆی لە ناوەندی هۆنراوە زرنگەدارەکانیدا ، کەرامەتی شاراوەی مرۆڤی لە ژێر پاشماوەی ئەدەبی ڕەش بینو ، هۆنراوەی دواکەوتوی بەزیودا هێنایە جۆش و وورووژاندی ، وە دەستی کرد بە بە گۆرانی ووتن بە باڵای ڕێزی مرۆڤو فەزلێ مرۆڤایەتی بە گەفو کوڵو ئیمانو شێوە بەلاغەتێکەوە، تا ژیانی کردەوە بەر کۆمەڵاو زیندووی کردنەوەو ، مرۆڤ وای لێ هات شەرەفو کەرامەتی خۆی بزانێت •
بەم شێوە بانگەوازو لاواندنەوەیە تێکڕایی ئەدەبی ئیسلامی بوژایەوەو ، شاعیرەکانیش هەر خەریکی ووتنەوەی بوونو لە هەمان ژێیان ـوترـ دەدایەوە ، جا لە جیهانی سۆفی گەری شەپۆلێکی نوێ پەیدابوو ، دەشیا ناوبنرێ شانازی کردن بە مرۆڤایەتی (الاعتزاز بالانسانية)یەوە •

جەلالەددین بە خوێنەرانی شیعرەکانیو قوتابیەکانی دەووت کە خوای گەورە مرۆڤی دروست کردوەو پایەی داوەتێ ، وەك فەرموویەتی

«لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم»وه ئەم سپێڵە ـ بەرگ ـ تەنھا بە بەرزو باڵای مرۆڤ دابڕاوە ، بە کەڵکی گیاندارێکی تر نایەت ، وە خوێنەر ھان دەدات بۆ دیراسەکردنی سورەتی (التین) و ، قوڵبوونەوە لە ماناکانی ، وە حیسابی تایبەتی بۆ ووشەی «احسن تقویم» بکات ، چونکە ئەمە ناوونیشانی ئادەمیزادەو هیچ شتێکی تر لە گەڵیدا بەشداری ناکات .

پاشان لە سەر ئەمە دەڕوات‌و یاددداتەوە بەلای سورەتی (الاسراء) وە فەرموودەی خوای گەورە دەخاتەوە یادمان ، دەڵێ « ولقد کرمنا بني آدم » ، پاشان بە خوێنەر دەڵێ : «ئایا ئەم دواندنە ئاراستەی ئەم مرۆڤە کراوە کە لە نرخی خۆی کەم دەکاتەوەو ، پلەو پایەی خۆی نازانێت ، هەی غافڵ ؟ خوای گەورە تاجی ڕێزی ناوەتە سەرت ، وە تایبەتی کردووی بەو فەرموودەیەی خۆی کە دەفەرموێ «ولقد کرمنا» وەگەردنی ـ جید ـی تۆی ڕازاندۆتەوە بەو خەڵاتە پوختەیە کە فەرموویەتی ـ اعطیناك ـ ووتەیەکە بە هیچ کەسێکی تری نەوتووە »

مەولانا دەڵێ : مرۆڤ پوختەی ئەم گەردوونەیەو ، کۆی وەسفەکانی جیھانە ، لەم لاشە بچووکە نموونەی هەرچی شت هەیە لەم جیھانەدا کۆبۆتەوە ، لە خێرو گەنجینەو ، شتی جوان‌و سەر سوڕهێنەر ، ئەم مرۆڤە ئەتۆمێکی بێ‌نرخەو خۆری تێدا پێچەوانە بوەتەوە ، گەر مەڵهات هیچ جۆرە ئەستێرەیەك دەرناکەوێت ، ئەو تەنها یەك دڵۆپە ئاوی بچوکە کەچی دەریای زانستی تیادارژاوە ، درێژیەکەی بەتێکڕایی سێ گەزە ، کەچی جیھانی تێدا پێچراوەتەوە ، دەڵێ «مرۆڤ ئامانجی ئەم دروستکراوانەیە لە پێناوی ئەودا جیھان دروست بووە ، هەر ئەویشە ئەو جەمسەرەی کە دەستاڕی ژیان بە دەوریدا دەسوڕێتەوە ، هەموو بوونەوەر حەسودی پێدەبەن خوای گەورەش بۆ ئەم مرۆڤە ، گوێڕایەڵی فەرزکردووە لە

سەر هەموو بوونەوەر ، هەرچی لەم جیهانەدا هەیە لە جەماڵو کەماڵ ، هەموویان لە پێناوی تۆ دروست کراونو ، بە دەوری تۆدا دەسوڕێنەوە ، هەرتۆیت کە مەلائیکەتەکانی خوای گەورە حەسودیت پێ دەبەن ، پێویستت بە جوانی دەستەوا ـ مستعار ـ نیە ، تۆی جوانی هەموو دنیاو ، تۆیت ناوکاری پەیوەندی لەم بوونەوەرداو ، تۆیت مەبەستی ڕاستەقینە ، مرۆڤ گەوهەرەو گەردوون ڕووکەشە « الانسان جوهر والكون عرض » غەیری ئەمانە هەمووی لاوەکیو ، لقو سێبەرن ، تۆیت ئامانج لەو ژیانەدا خزمەت کردنت فەرزە لەسەر هەموو بوونەوەر ، شەرمەزاریە کە گەوهەر مل کەچی ڕووکەش بێت » .

ڕەت دانەوەکەی هەربەوەندەوە ناوەستێت ، بەڵکو دەڵێت : «مرۆڤ دەرخەری سیفەتەکانی خوای گەورەیە ، هەر ئەوە ئاوێنەی راستەقینە کە ئایەتەکانی خوای گەورەی تیا دەردەکەوێ ، دەڵێت : « ئەوەی لە مرۆڤدا دەردەکەوێت لە کەمالاتو جوانی ، پێچەوانە کردنەوەی سیفەتەکانی خوای گەورەیە لە مرۆڤدا وەکو پێچەوانەکردنەوەی ـ مانگی درەوشاوە لە ناو ڕووبارێکی ڕووندا ، وە دروست کراوەکانیش هەروەکو ئاوێکی خاوێنی ڕوون وایە سیفەتەکانی خوای گەورەی تیا دەردەکەوێت ، وە عەدلو عیلمو لوتفی تیا پێچەوانە دەبێتەوە ، هەروەکو چۆن ڕووناکی ئەستێرە درەوشاوەکان پێچەوانە دەبێتەوە لە ئاوێکی بەر بەرەڵادا » .

لە گەڵ ئەوەشدا هەست بە کەمو کورتیو ، کۆڵەواری خۆی دەکات لە وەسف کردنی ئادەمیزادو ، مەزنیو ووردێتی ئەو کارە ، وە بەو پەڕی ئازاییو ڕاستەڕوویی یەوە ڕای دەگەیەنێت ودەڵێت :ـ

« اذا صرحت بقيمة هذا الممتنع

لاحترقت واحترق المستمع »

واتە « ئەگەر نرخی ئەم مرۆڤە بدرکێنم

خۆم دەسوتێمو ، گوێگریش دەسوتێنم »

پاشان پرسیار دەکات : ئایا کەسێك دەوێرێت سەودای ئەم مرۆڤە گرانبەهایە بکاتو ، ئایاتە خوازی کڕینی بێت ، وە ئایا دەشێت بۆ ئەم ئادەمیزادە خۆی بفرۆشێت هەرچەند گران بەهابێت ؟

پاشان هەڵدەچێتو ، بە بەرۆشو ، ئازارێکەوەو بە شێوە گلەییو توڕەبونێکەوە ، پێی دەڵێت : «ئەی ئەو کەسەی عەقڵو حیکمەت و توانا بەندەیەتی ، چۆن خۆت بە هەرزان دەفرۆشیت ؟ » »

پاشان دەڵێت : «چەندو چوونی ناوێت ، مامەڵە کۆتایی هات ، ئەوی فرۆشرا ساغ بوەوە . خوای گەورە کڕیوونیو ڕزگاری کردین لە سەوداکردنو بگرەو بەردە، بۆ هەتا هەتایی ، شتیش دوو جار لە سەر یەك نافرۆشرێت » .

پاشان هانی خەڵکی دەدات ، بۆ ئەوەی نرخی خۆی بزانێت ، بە بەخشندەترین کڕیار ڕازی نەبێت ، وە دەڵێت ، «ئەگەر تۆ ڕاست دەکەیتو پشکنیاری ، بگەڕێ بە شوێن کڕیارێك کە داوات دەکاتو بە شوێنتا دەگەڕێت ، هەر ئەوەی لێی پەیدا بوویت، بۆ لای ئەویش دەگەڕێتەوە » .

مەولانا تێبینی ئەو شاعیرەی کردووە ، کە دەڵێت لە بنیادەما کەسی وا هەیە شیاوی ئەو وەسفە نیە « لە مرۆڤ دەچنو مرۆڤ نین) ئەوانەی کە نێچیری نەفسی خۆیانن ، کوژراوی دەستی شەهوەتیانن ، هیچ نازانن

دەربارەی مرۆڤایەتی تەنها ئەو نەبێت کە ئاژەڵ دەیزانێت لە خواردنو خواردنەوەو ڕابواردنو بەکەڵبوون •

بەو پەڕی ڕاستەڕوویی‌یەوە دەڵێت : (ئەوانە مرۆڤ نین بەڵکو تەنها وێنەی مرۆڤن ، ئەوانەی کە نان حوکم دەدا بە سەریاندا ، وە شەهوەت ، مرۆڤایەتی تێدا کوشتون) • زۆر بە بەدەگمەن پیاوی ڕاستەقینە دەست دەکەوت لە سەردەمی مەولانادا ، هەروەکو بە دەگمەن پەیدابووە لە غەیری سەردەمی مەولانادا ، بە ناچاری گەیشتووەتە ئەو ڕادەیەی کــە پشکنیاران ناچاربوون بە گلــۆپــی دیوجانس بە شوێنیا بگەڕێن •

ڕۆمی چیرۆکـێکی خۆشمان بۆ دەگـێڕێتەوە لە دیوانی شیعرەکانیدا دەربارەی ئەم بابەتەو دەڵێ : « دوێنێ پیاوێـکی بە ساڵاچووم بەدی کرد ، بە دەوری شاردا دەسوڕایەوەو ، بڵێسەیەك ئاگریشی هەڵـگرتبوو ، لـەوە دەچوو بە شوێن شتێکدا بگەڕێت : منیش پێم ووت : گەورەم بە شــوێن چیدا دەگەڕێیت ؟ ووتی بێزار بووم لە ژیان لە گەڵ دڕنــدەو ئــاژەڵو ، زۆریش وەڕس بووم لێیان ، ئەوەتا دەگەڕێم بە شوێن مرۆڤێکی عیملاقو شێرێـکی بەجەرگ ، دڵم زۆر تەنگ بووە لەو خەڵـکە تەمەڵەوو کورت بینانەی لە چواردەورمدا دەیان بینم ، پێم ووت ئەوەی بە شوێنیا دەگەڕێت بە ئاسانی نایەتە دەست ، منیش زۆر بە دوویا گەڕام بۆم پەیدا نەکـرا، ووتی : منیش عەوداڵی بە شوێن گەڕانی شتێکم کە بە ئاسانی دەست ناکەوێتو لە سەر ڕێگاو بانەکان نادۆزرێتەوە •

ڕەزای خــوای لەسەربێت مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی هەروەکو هەموو یەکێك لە پیاوانی تێکۆشەر و فیکری ئیسلامی •

آخر دعوانا الحمد لله رب العالمن

١٩٨٤

سەرچاوەکان

١- رجال الفكر و الدعوة ـ ابو الحسن الندوی

٢- الخواطر ـ سعيد رمضان

٣- اصول الدعوة ـ د. عبدالكريم زيدان

٤ ـ الاعلام الخمسة لشعر الاسلامي ـ محمد حسن الاعظمي ـ الصاوي علي شعلان ـ تحقيق الدكتور مصطفى غالب .

تێبینی :

بۆ ئەم نووسراوە بەزۆری کەڵك لە کتێبی (رجل الفكر والدعوة)ی (ابو الحسن الندوی) وەرگیراوە .

ناوەڕۆك

١- پێشەکی ٣

٢- سەردەمی مەولانـا ١١

٣- مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی

خاوەن بیرو هۆشێکی داهێنەر ، وە دامەزرێنـەری ـ عـلم الکلام ـ ێـکی نوێ ٢٧

٤- ڕەخنەی مەولانا دەربارەی پشت بەستن بـە هەسـتیارەکان بۆ بڕیاردان لەسەر ڕاستی‌یەکانی ئایینی ٣١

٥- لێـکۆڵینەوەی قسەزانی‌یەکانو شێوازی مەسنەوی تیایدا ٣٩

٦- پێغەمبەرێتیو پێغەمبەران ٤٣

٧- حیکمەتی ڕۆژی قیامەتو زیندووبونەوە ٤٧

٨- زۆرکارەتیو پەسەندکارەتی ٥٠

٩- مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی ، بانـگ‌وێژی خۆشەویسـتیو عاتیفەو ڕێزگرتنی مرۆڤو مرۆڤایەتی سەردەمی خۆی ٦٠

کتێبی دا هاتـوو

زنجیرەی دووەم

شێخ عبدالقادری گەیلانی

ژمارەی سپاردنی بە کتێبخانەی نیشتمانی
لە بەغدا ١٢٦٢ ی ساڵی ١٩٨٥

زنجیرەی ناودارانی ئیسلام

مەولانای ڕۆمی

ئازاد ڕەئووف

ڕانیة - ١٩٨٥